

Lennart Andersson Palm

Vardagsekonomins strukturer Inrikeshandel 1622—1810

För tio år sedan tog Eva Österberg i en välkänd artikel i denna tidskrift upp frågan om det förindustriella samhällets karaktär och inte minst frågan om när "det traditionella bondesamhället" upplöstes. Det dåvarande forskningsläget föranledde Österberg att mana svensk forskning att "förflytta sig längre tillbaka i tiden än till 1700-talet, när man söker tendenser till upplösning av 'det traditionella' bondesamhället". Österberg underströk vikten av att inte begränsa sig till någon enstaka variabel, utan att migrationen, den sociala skiktningen, jordhandels omfattning, släktens roll, sedligheten o s v alla var värda närmare granskningar. Forskningen borde dessutom vara öppen för att övergångarna mellan gamla och nyare mönster inte behöver ha varit rätlinjiga utan kan ha skett under svängningar, återfall och framsteg. Österberg tolkar egna resultat och sådana hos Börje Hanssen och Maths Isacson så att 1600-talet paradoxalt nog i viktiga avseenden kan ha varit mer "icke-traditionellt" än 1700-talet.¹ Christer Winberg undersökte ett par år senare just en av de variabler Österberg diskuterade 1982 — släkt och jordhandel — och fann redan under 1600-talet en långt gången upplösning av äldre "traditionella" rättsföreställningar på detta område. Bakom detta anade han en ideologisk "smitta" från en omfattande handel, inte bara med hemslöjd, utan speciellt med jordbruksprodukter. Jordräntorna betalades på många håll med pengar på 1600-talet eller rent av ännu tidigare. Winberg drog av de spridda uppgifterna inom forskningen slutsatsen att "mycket talar för att (marknadsekonomins utbredning) var av betydelse redan under senmedeltid och 1500-tal".²

Tendensen inom forskningen under 1970- och 80-talen var alltså att flytta "brytpunkten" bakåt i tiden. Framstegen från denna tid vad gäller forskningen kring det äldre svenska samhället tycks under senare år något ha stannat upp, och "Hazelius-bilden" av bondesamhället som bl a relativt oföränderligt, självhushållande och "okommersiellt" fortsätter sitt eviga gångarliv inom ämnet. Det har nyligen påpekats att det finns en skadlig modernhistorisk slagsida inom svensk historisk forskning, något som inte är odelat positivt ens för den modernhistoriska forskningen själv, som riskerar att bli perspektivlös och hänvisad till tillsynes odödliga klichéer om "hur det var förr".³ Häpnadsväckande definitiva uttalanden om t ex marknadsutveckling och "kommersialisering"

fortsätter att vara gångbara, trots att de sannolikt är mycket löst fotade i empiriska data. Här ett citat från senare tid där 1700-talets ekonomi beskrivs:

Sveriges ekonomi under stormaktstiden /var och förblev/ nästan helt och hållet en naturhushållning. Karl XI:s indelningsverk cementerade ytterligare för sekler framöver detta ålderdomliga system... Sverige var ännu på 1720-talet ett litet och fattigt land i utkanten av den tidens civiliserade Europa. Men bara 50 år senare — på 1770-talet — stod Sverige tekniskt och kommersiellt, vetenskapligt och kulturellt på samma nivå som Väst- och Sydeuropas föregångsländer... Handeln blomstrade och manufakturer av alla de slag hade grundats och befann sig i snabb utveckling och tillväxt. Man skulle inte utan skäl kunna tala om 'det svenska undret', jämförbart med det tyska efter andra världskriget...⁴

I Österbergs artikel från 1982 underströks behovet av kvantitativa data. De svenska arkiven bör i själva verket ge goda möjligheter att ersätta det nyss nämnda slaget av mer impressionistiskt grundade förmodanden kring den ekonomiska utvecklingen med konkret vetande. I det följande görs en preliminär studie kring den s k lilla tullens spännande arkiv från perioden mellan 1620-talet och 1810. Kan vi här få fördjupad kunskap om inrikeshandeln under denna viktiga period där så många "brytpunkter" mellan nytt och traditionellt har placerats?

Inrikestullen, lanttullen eller "lilla tullen" har inte behandlats monografiskt. Den ägde bestånd 1622—1810. "Alla ätliga, slitliga och förnötliga varor, som föras till torg eller marknad, eller föras till köpstad, där att förtäras, läggas eller utgivas" drabbades av den. För att få effektiv kontroll över handeln omgavs städer och marknader med staket som tvingade dem som ville handla att passera tullportar med tullnärer som taxerade deras varor och uppbar tullen. På landsbygden var bönderna i allmänhet förbjudna att handla med annat än vad de själva producerat. Brott mot bestämmelserna kallades "samköp", "landsköp" och liknande och straffades hårt.

Lilla tullen har hos olika arkivbildare efterlämnat arkiv, ur historikerns synpunkt dock tragiskt hårt gallrade. Arkivfragmenten förvaras främst inom Riksarkivet. Bland lilla tullens arkivrester ingår specialräkenskaper, dvs listor som upprättats resande för resande vid tullportarna och där deras varor redovisas vara för vara, men mer vanligt förekommande är summariska räkenskaper över uppbörden i pengar, alltså uppgifter om vilka belopp som betalats i tull, tullstation för tullstation eller för riket som helhet.

Flera historiker och ekonomhistoriker har använt sig av källmaterial från lilla tullen. Så utnyttjade Eli F Heckscher städernas tullsummor i sitt kända arbete om Sveriges ekonomiska historia. Han använde dem knappast för att försöka följa handelns kvantitativa utveckling inom landet över tid, utan nöjde sig försiktigtvis med att använda dem till att bedöma de olika städernas relativa andelar av den inre handeln vid olika tider.⁵ Maurits Nyström använde dem däremot som ett slags handelsindikator för att bedöma utvecklingen över en kortare period.⁶ Tulluppgifter från Borås har använts av Nils Forssell och Bertil Fridén.⁷ Den förre koncentrerade sig på att med deras hjälp komma åt han-

delns fördelning på olika varugrupper. Den senare använder tullsummorna som ett slags handelsindikator och behandlar utöver Borås även andra delar av västra Sverige.

Det vore av mycket stort intresse om tullsummorna verkligen gick att använda som mätare på den inre handelsomsättningen i landet. Bl a den förkärlek med vilken handelsutvecklingen åberopas i olika historiska arbeten talar för att det finns en bred enighet om att inrikeshandeln bör uppfattas som en mycket väsentlig bakgrundsvariabel när det gäller att förstå utvecklingen på andra samhällsområden. Kunskap om handelsutvecklingen bör t ex göra det lättare att studera uppkomsten av hemindustriområden och den begynnande industrialiseringen överhuvudtaget. Handelsns omfattning, om vi däri inkluderar även utrikeshandeln, kan också vara en indikator på ett förhållande med sannolikt enorma sociala och kulturella återverkningar, nämligen graden av självförsörjning i jordbruket. Tullsummorna bör dessutom ha stort intresse som ett slags konjunktur- eller krisindikator. Inom forskningen populära begrepp som rimligtvis måste tolkas utifrån kännedom om handelsns utveckling är modernisering, kommersialisering, marknadsinriktning, ekonomiska strategier på mikro-nivå, geografisk rörlighet med dito kontaktnät o s v.

Kan man lita på tullsummorna

Anledningen till att forskningen varit försiktig med att utnyttja lanttullsummorna, utöver det faktum att de tidigare varit mer sporadiskt kända, är att deras storlek uppenbarligen är resultatet av en mängd olika samverkande förhållanden. Bl a kan följande, av själva handelsomsättningen oberoende och över tiden växlande, faktorer ha påverkat deras storlek:

1 — Förändringar i smugglingens omfattning. Större smuggling bör ha medfört lägre tullsummor och vice versa. Tullen drevs i olika regi under olika perioder. På 1600-talet var den ofta utlämnad på entreprenad, "arrenderad", till korporationer eller privatpersoner, liksom under flera perioder på 1700-talet, bl a en lång period 1726—1765. Har detta kunnat påverka tullens effektivitet?

2 — Justeringar av tulltaxorna. Vid en allmän taxehöjning skulle en oförändrad fysisk handelsvolym ge upphov till en högre tullsumma. Taxorna över lanttullen inbegrep dessutom mellan 1686 och 1777 mer eller mindre tillfälliga s k förhöjningar.

3 — Eventuella privilegier för sociala grupper eller institutioner som medfört befrielse från tullen och tillfälliga befrielser för vissa varugrupper. Om de befriade tidvis var många skulle tullsumman påverkas nedåt utan att den verkliga handeln alls behöver ha sjunkit.

4 — Med tiden ändrat antal tullplatser. Fler tullplatser skulle hypotetiskt kunnat ha medfört att helt nya sektorer av handeln drogs in under tullen, t ex större delar av den (helt legala) handeln bonde-bonde med egen avel. En närliggande fråga är om distributionsstrukturen ändrades. Kom varuhandeln att gå

genom allt fler mellanled (-händer) på ett sådant sätt att samma varor kom att drabbas av fler förtullningar?

5 — Innebörden av begreppet "lilla tullen" kan ha växlat över tiden och mellan källserierna. Så kan tydligen vissa acciser ibland ingå bland lilla tullens intäkter.

Det är mot bakgrund av den något äldre forskningens försiktiga inställning till lanttullen något förvånande att konstatera samma forsknings desto större iver och frimodighet när den använt ett i princip likartat tullmaterial för att beskriva utrikeshandeln.⁸ Senare forskning tycks se mer positivt på användbarheten hos tullsummorna från lilla tullen för att jämföra utvecklingen även längs med tidsaxeln. Fridén kom således till slutsatsen utifrån bl a transportteknikens utveckling och lilla tullens med tiden sjunkande realvärde, att "felfaktorn bör ha varit konstant eller minskande". Nyström sammanfattar sin uppfattning med att "De uppgifter om städernas handelsvolym som bygger på inrikestullarna kan med fog i de flesta fall betraktas som tillförlitliga". Därvid stöder han sig bl a på uttalanden i inrikestullkamrarnas årsberättelser om att varusmugglingen till städerna inte bedömdes som något problem. Åke Sandström ser smugglingen som ett problem under 1600-talet men urskiljer en relativ uppstramning fr o m 1636.⁹ I det följande diskuteras betydelsen av olika tänkbara felfaktorer i inrikestullens uppgifter, felfaktorer som speciellt kan tänkas påverka tullsummornas jämförbarhet över tid.

Smugglingen, kontrollen och arrendena

Smugglingens omfattning har möjligen varierat. Heckscher försökte bedöma smugglingen på sjö tullens område genom att jämföra svenska tullsiffror med den danska Öresundstullens uppgifter. Någon motsvarande kontrollmöjlighet torde inte finnas för lanttullen. En kontrollmetod består i att följa antalet beslag av smuggelgods. Sådana undersökningar har gjorts. De visar att antalet beslag varit obetydliga under hela undersökningsperioden.¹⁰ En metodiskt sett lika problematisk väg är att mäta antalet tullmål mot personer i de särskilda tulldomstolarna, accisrätterna. En lokal studie visar i samma riktning; mycket få smuggelmål förekom. En möjlig tolkning av dessa resultat är att kontrollen varit så god att smugglingsförsöken varit få, en annan är naturligtvis den rakt motsatta, kontrollen har varit slapp, endast mycket få ingripanden har gjorts mot ett i själva verket kanske florerande "lurendrejeri".¹¹ Både smugglingens omfattning och antalet ingrepp mot den har varit beroende av effektiviteten i tullmyndighetens kontroll. De oföränderliga formerna för uppbörd och kontroll (med hjälp av tulltjänstemän, tullstaket, tullportar o s v) under hela lilla tullens existens talar i sig själv för stor stabilitet i kontrollhänseende. Med tiden skedde en kraftig utbyggnad av organisationen vilket bör ha lett till ökad effektivitet i övervakningen. Lilla tullens och accisens personal i egentliga Sverige ökade från 543 personer år 1671 till 860 år 1803.¹² Tidigare forskning ansåg att de tider lilla tullen var utarrederad kan ha inneburit ökad effektivitet i upp-

börden. Inte minst skulle detta gälla arrendeperioden 1726—1765. Generella arrenden förekom också 1776—1782 och 1803—1809. Att arrendeperioderna präglades av många klagomål mot tullen från allmogens sida skulle tala för detta. Under ett av de tidigare partiella arrendena, 1714, klagade bryggar- och brännvinsbrännargillena på att tullarrendatorerna bl a lät göra "oanständiga visitationer uti deras hus...som icke tillförne prakticablet varit."¹³ Tullfrågorna under den först nämnda arrendeperioden har till och med angetts bland bakgrundsfaktorerna till 1743 års uppror.¹⁴ Bodell kunde å andra sidan konstatera kraftiga öknings i tullintäkterna efter det att 1630-talets arrendesystem övergavs och kronan själv tillfälligtvis tog hand om uppbörderna.¹⁵ Även andra perioder under statlig förvaltning kunde innebära starkt ökad tullvolym. Att också arrendeperioder kan ha inneburit svag kontroll visas av en uppgift från Kungsbacka 1764 om att lanttullen minskats på grund av att tullstaketet ruttnat ned "vilket lämnar hela staden öppen". Förhållandet skulle bestå åtminstone till 1778.¹⁶ Detta kan emellertid också vara ett uttryck för att Kungsbacka var kommersiellt ointressant vid denna tid eller röra sig om bortförklaringar från den lokala tullpersonalens sida: tullsummorna steg ju kraftigt på riksnivå under 1700-talets stora arrenden. Tullens fältpersonal och praktiska kontrollarrangemang har rimligtvis inte bytts ut när verket bytt huvudman vilket talar för en stabil effektivitet i kontrollen.

Det har sagts att tullen med tiden blev allt mindre ekonomiskt betungande genom inflationens verkningar och att den ekonomiska vinsten av att smugla därmed minskade. Både från Norrköping och Skara finns under lilla tullens sista årtionden rapporter från tulltjänstemän om att den låga tulltaxan gjorde smuggling ekonomiskt ointressant för de handlande.¹⁷ Som framgår nedan skedde emellertid i praktiken uppjusteringar av tullen under de s k förhöjningarnas täckmantel och ibland rena taxerevisioner. Men sannolikt minskade tullbördans relativa betydelse faktiskt mot slutet av respektive taxas livstid p g a allmänt stigande priser.

Tulltaxorna, begreppet "lilla tullen"

Tullsummorna har självfallet varit beroende av förändringar i tulltaxorna. Sådana förändringar har endast ägt rum vid några få tillfällen. Ändringarna försvårar jämförbarheten mellan tullsummorna över tiden. Från början har tullen beräknats som 1/32 av varuvärdet, d v s cirka tre procent. Denna proportion behölls, men av och till räknades varuvärdena upp. Lanttulltaxor kom 1622, 1631, 1638, 1655, 1666, 1686/1687, 1756 och 1776/1777.¹⁸ 1655 års taxa innebar t ex höjningar på ungefär 12 %. 1666 års tulltaxa innebar dock endast en anpassning av 1655 års taxa till gångbara växelmynt. "1686 års tulltaxa" publicerades i början av januari 1687 och den kallas ibland därför också 1687 års tulltaxa. Den innebar främst att den 1686 beslutade fjärdepartsförhöjningen inräknades i tullsatserna men också en viss tullsänkning på många viktiga varor. Större justeringar gjordes för enskilda varor genom 1756 års taxa, som dock

fortsatt kom att inkludera 1686 års förhöjning. 1776 års taxa, som innebar stora höjningar, reviderades delvis året efter, men höjningarna bestod.

Till den särskilda "förhöjningen" på 25 % 1686 (tillämpad fr o m 1687), kom mer tillfälliga förhöjningar på 1710-talet och en särskild fjärdepartsförhöjning 1743. Den sistnämnda höjningen kom dock bara att bestå till början av 1744. En motsvarande förhöjning återinfördes 1747.¹⁹ Först i och med 1776/1777 års taxa upphör dessa förhöjningar. 1777 års taxa kom att bli bestående ända tills lilla tullen avskaffades 1810.

Privilegier och befriade varor

Hur påverkade privilegiesamhället tullskyldigheten? Var t ex adeln befriad från tull på införseln av sina produkter så som den var fritagen från vissa skatter? Här var det principiellt enklare än i det "normala" skattesystemet. Adeln, liksom bönderna, var nämligen redan från början endast fria för de produkter de själva förbrukade på sina gårdar på landet. Samma har gällt prästerna. Med tanke på ståndssamhällets ojämlikhet i övrigt har det påpekats att lilla tullen så tillvida var ovanligt "demokratisk". Även varor från de eljest privilegierade manufakturerna har varit belagda med lilla tullen, dock endast med enkel tull som skulle påföras i tillverkningsorten. Dessa förhållanden tycks ha bestått i stort även om särbestämmelser tidvis kan ha funnits för vissa grupper och institutioner. Det förekom bl a att städer tidvis av ena eller andra skälet, t ex bränder, befriades från tull.²⁰

De flesta varor var tullpliktiga till lilla tullen. Importvaror som saknade inhemska motsvarigheter var dock befriade. Således slapp färgämnen, vin, salt och andra importvaror lanttull. Före 1776 var ädelmetaller, finare tyger, råvaror till manufakturerna, böcker samt tackjärn befriade. Importråg var dock lika tullpliktig som inom landet odlad råg. Kronans egna transporter var befriade medan böndernas leveranser av räntepersedlar till en stad drabbades av tullen.²¹ Man måste dock vara öppen för att särbestämmelser gällt vissa tider och på vissa orter.

Distributionsstrukturen, antal tullplatser

Heckscher ansåg att "den inre handelns former äro i det stora helt kända sedan gammalt och undergingo efter allt att döma inga större förändringar under 1700-talet".²² Den helt övervägande delen av inrikeshandeln bör ha bestått av samma slags produkter under 1600- och 1700-talen och i stort marknadsförd på samma platser. För detta talar också Heckschers konstaterande, att olika städers andelar av de totala tullsummorna var relativt stabila från 1600-talets slut till början av 1800-talet. Merparten av tullinkomsterna kom från samma gamla städer, där t ex Stockholm ganska oförändrat stod för 40 % av inkomsterna under 1600-talet och en endast något lägre andel efter 1700-talets mitt. Bara det faktum att varor kom att säljas längre bort och därför kanske kom att transpor-

teras genom flera städer innebar inte att tull skulle betalas på varje ställe. Varor kunde tullfritt och legalt transiteras genom en stad under tullbetjäningens överinseende.

Antalet tullplatser ökades successivt genom att lokala landsbygdsmarknader, s k fläckar, tullbelades. 1776 utgjorde antalet marknader 514 och 1802 581. Sistnämnda år sänktes emellertid deras antal till 434.²³ Samtidigt är det helt klart att dessa nya tullplatser knappast innebar att ”nya” delar av den inrikes handeln kom att tullbeläggas. De har varit jämförelsevis obetydliga vad handelsvolymen beträffar.²⁴ Om den ökande mängden tullplatser ändå skulle medfört att en ökande del av den inre handeln kom att förtullas innebär det att den inre handeln, som den kommer att beskrivas i diagrammen nedan, underskattas för den äldre perioden. Det här sagda utesluter naturligtvis inte att förskjutningar i de regionala handelsmönstren, som en följd av t ex regional specialisering, ägt rum. Ett exempel är Borås som tidvis kom att öka sin andel av rikets handel kraftigt.

Begreppet ”lilla tullen”

Bestämmelserna kring lilla tullen tycks förutsätta att varorna i normalfallet gick från bonden till konsumenten, ibland med borgare som ett mellanled. Att klarlägga genom vilket antal försäljningsled varorna passerade och om detta antal försköts med tiden torde vara omöjligt. Om en ökande komplexitet med tiden inträdde i detta avseende, något som vi alls inte vet, kan de yngre tullsumorna som de redovisas nedan vara ”för höga” i förhållande till de äldre sumorna. Men detta är alltså en ren spekulation.²⁵ När en borgare förde in varor från landsbygden till sin egen stad för eget personligt bruk eller för konsumtion inom staden skulle han betala tull (intull eller lantmannatull) och olika slags accis för dessa varor. På samma sätt skulle en bonde som förde in varor att säljas på stadens torg betala motsvarande tull (tidvis fick han därvid också förskottera borgarnas accis). Här betalade alltså bonde och borgare samma slags tull och efter samma taxa. Denna tull kallades *enkel tull*. Om borgaren sedan förde varor vidare för att åter säljas i en annan stad skulle han på nytt på försäljningsorten betala en lika stor tull som han själv eller lantmannen betalt när varorna fördes in i den första staden. Denna andra tull kom att kallas borgartullen eller *dubbel tull*. För Borås komplicerades saken av att borgarna där till stor del sålde sina varor på landsbygden och var kända för sin motvilja mot marknadsplatserna. Därmed kunde de ju undslippa den dubbla tullen i nästa stad. För att kronan skulle få ut mesta möjliga tull också av boråsarna fick dessa erlægga sin borgartull i form av s k *resetull* redan i sin hemstad. Det kunde emellertid variera på olika orter var borgartullen faktiskt erlades; även andra kunde råka ut för samma resonemang som låg bakom boråsarnas resetull. Förde borgaren själv in varan från landsbygden till sin stad kunde han ibland krävas på dubbel tull redan där, ibland slapp han undan med enkel tull om varan var avsedd att föras till en annan stad, där han då förutsattes betala

borgartullen. På landet kringresande uppköpande borgare skulle betala lantmannatullen vid inköpsorten eller i nödfall vid införseln av varan till den egna staden.²⁶ Innebörden av begreppet lilla tullen tycks ha varit konstant och det var principiellt skilt från acciser etc.

Slutsats

Även om tullväsendet varit en mycket komplicerad företeelse visar det föregående att tullsummorna från lilla tullen, efter vissa omräkningar för bl a taxeförändringar, väl bör tåla att jämföras över tiden. Lilla tullen ger ett starkt intryck av administrativ kontinuitet. De förändringar som har eller kan ha skett, ökad kontrollapparat, fler tullbelagda varor fr o m 1776, möjligen även en mer komplex distributionsstruktur, är av den arten att de handelsberäkningar som görs nedan dock möjligen något underskattar handeln under tidigare delar av undersökningsperioden.

Tullsummorna för riket, källmaterialet

Lilla tullens källmaterial är spritt på en mängd arkivbildare, de allra flesta förvarade i Riksarkivet. I det följande skall en genomgång göras av det viktigaste här använda källmaterialet. Några udda uppgifter som återges i appendix B kommer dock att kommenteras endast där. Tullarkiven ordnas för närvarande. I notapparaten har jag strävat efter att ge så noggranna källhänvisningar att den intresserade läsaren, trots den rådande oredan bland tullarkiven, ändå skall hitta materialet. En del av de tullsummor för riket eller större områden som utnyttjats i föreliggande arbete har behandlats av andra, men en del återges här för första gången och materialet som helhet har hittills inte bearbetats. Som framgår har för vissa år ännu inga tullsummor påträffats.

1623—1677

Uppgifter om statens intäkter av lanttullen finns för åtskilliga år på 1600-talet i rikshuvudböckerna eller förarbeten till dessa. Dessa uppgifter är i regel mycket ospecificerade och det kan vara svårt att avgöra vilka geografiska områden de avser, om det rör sig om arrendebelopp, om de inbegriper acciser o s v. De genom Brömsebrofreden erövrade landskapen ingår dock i rikstotalerna åtminstone från 1653, motsvarande från Roskildefreden fr o m 1660.²⁷ Tullinspektören Flygges siffror från tiden 1638—1647 har delvis publicerats av Karl Bodell. De avsåg tullinkomsterna från större delen av Närke, Värmland och Västergötland. Dessa summor inbegrep bl a bakugnspengar och acciser.²⁸ Ytterligare uppgifter för samma område finns för en del senare år under 1600-talet.²⁹

Mer specificerade uppgifter för enstaka år gör det möjligt att urskilja hur stor andel av de totala lanttullsinkomsterna som utgjordes av egentliga lilla

tullen dessa år. Även de erövrade landskapens andelar av tullinkomsterna kan bedömas för vissa år. Detta ger gynnsamma möjligheter att beräkna tullsummor för 1600-talet som är jämförbara med dem för senare perioder.

1679—1725

De nedan återgivna uppgifterna för åren 1679—1725 utnyttjades av Heckscher.³⁰ De summor jag excerperat ur samma material avser endast vad som med någon variation kallas "intullen", gränstullen (den oftast blygsamma utrikeshandeln över landgränserna), marknadstullen och den helt obetydliga tullen på konfiskationer. Summorna bör vara helt jämförbara. 1715—1719 bestod dock en stor del av tullintäkterna av arrenden.

1726—1756

Heckscher saknade tydligen lokala uppgifter för perioden 1726—1765 då tullen var utarrenderad. Ett par rikssummor finns emellertid för åren 1726 och 1731. Karl Åmark återger arrendebelopp för lanttullen för åren 1727—1736.³¹ Försök har gjorts att använda dessa för skattningar av de egentliga tullsummorna genom länknings till kringliggande år eller uppgifter av annan karaktär för samma period (1726, 1731 och de strax behandlade rikssummorna fr o m 1734). Resultatet var negativt. Förhållandet mellan summan för generalarrendet och den verkliga uppbörden har varierat alltför kraftigt.³² Flera rikssammandrag över uppbörden av lilla tullen för åren 1734—52 har kommit att bevaras.³³ I dessa är det svårt att separera de olika förhöjningar som gällt. Omständigheterna kring dessa översiktens upprättande eller deras karaktär står inte omedelbart klara. Att det inte rör sig om förslag eller liknande, framgår av rubrikerna liksom av att olika belopp och summor i dem visar mycket ojämna siffror inkomsttitel för inkomsttitel för alla periodens år. Den ena av uppställningarna (över åren 1735—1739) som visar högre belopp än de andra och är rubricerad "Behållningar för lanttullen", uppstår tydligen bruttoinkomster av lilla tullen och olika acciser m m. De andra uppställningarna, för åren 1734—1752 och 1735—1747, med rubriken "Sammandrag på uppbörden vid lanttullen efter designationer", specificerar bl a en summa för "Intullen, portaccisen, rese- och gränstullen, Örebrotullen, recognitioner och utskeppning".³⁴ Kanske har vi här att göra med uppgifter som kronan erhållit av tullarrende-societeten när den själv fr o m 1766 övertog den inre tullverksamheten eller med utredningsmaterial från de många frihetstida politiska behandlingarna av arrendefrågan.³⁵ Till möjligheten att länka summorna i dessa sammandrag till det mer entydiga materialet för kringliggande perioder återkommer jag nedan. Ytterligare alternativa och delvis parallella uppgifter från denna period finns bevarade i form av redovisningar över 1743 och 1747 års "förhöjningar" för åren 1743 och 1748—1756.³⁶

1761—1810

För åren 1761—1810 föreligger också uppgifter som använts av Heckscher.³⁷ De upptar t o m 1775 "intullen, portaccisen med rese- och gränstullen", därefter "landtull i städer och på marknader" vilket bör avse samma sak.³⁸ T o m 1775 redovisas den s k fjärdepartsförhöjningen separat. Det framgår att den endast beräknats på egentliga lilla tullen (intull och resetull) samt på portaccisen, vilket innebär att det rör sig om 1747 års förhöjning, inte 1686 års som drabbade även acciserna. Vissa år kring 1780 och på 1800-talet var tullen åter utarrenderad, men i flera fall redovisades ändå inkomsterna i kronans bevarade källmaterial eftersom kronan hade intresse i överskottet.

*

De pågående ordningsarbetena av de splittrade tullarkiven i Riksarkivet kan medföra förbättrad översikt över befintligt material. Ytterligare sökningar i det på samma ställe bevarade Kommerskollegii arkiv skulle kanske lägga i dagen ytterligare kvantitativt material som stammar från lilla tullen. Olika städers arkiv kan sannolikt också innehålla tulluppgifter.

Tullsummornas homogenitet

Flera faktorer påverkar, som redan framgått, tullsummornas jämförbarhet över tid och därmed deras användbarhet som mätare på den inrikes handelsomsättningen. Bland dessa faktorer finns eventuella förändringar i t ex kontrollens effektivitet och tillfälliga befrielser för vissa varuslag eller grupper av befolkningen. Några andra viktiga faktorer är de över tiden växlande bokföringsformerna, som påverkade vilka olika slags avgifter man i räkenskaperna sammanförde under rubriken "lilla tullen" eller "lanttullen", om förhöjningarna redovisades särskilt o s v. Viktiga faktorer utgör också de tidvisa justeringarna av de faktiska tullsätserna, vare sig de innebar öppna tulltaxeändringar eller inkludandet av mer eller mindre tillfälliga "förhöjningar". Som så ofta i en byråkrati myllrar det dock av detaljförändringar i bestämmelser och tillämpning över tid. En sak har däremot vållat mindre problem än väntat — tullsummorna tycks konsekvent räknade i daler silvermynt.³⁹ Justeringar kan dock, i väntan på en mer uttömmande forskningsgenomgång av lilla tullen, bara göras för några av de nämnda faktorerna — så tillvida blir de presenterade resultaten preliminära. De justeringar som företas består av:

- a) rensning av tullsummorna från acciser så långt möjligt
- b) rensning av de under a) erhållna tullsummorna från förhöjningar i den mån de ingår
- c) omräkning av de enligt a) och b) rensade beloppen till vad de bör ha motsvarat enligt en enhetlig taxa
- d) för vissa år på 1600-talet uppräknade av summorna till fiktiva summor för

landet inom de gränser det kom att få genom införlivandet av de danska och norska landskapen.

I det närmast följande redovisas några av de "tvättningar" jag tvingats göra av tullsummorna för att uppnå jämförbarhet över tiden. Målsättningen har varit att ta fram den egentliga lilla tullen, d v s lantmannatullen, borgar-, in- och resetullen omräknad till en enhetlig taxa och rensad från alla andra acciser än portaccisen som är svår att särskilja men samtidigt liknar lilla tullen till sin ekonomiska innebörd.

Acciserna

Som nämnts förekommer skillnader i de bevarade tullsummornas sammansättning för olika perioder. Speciellt viktigt har det visat sig vara att rensa tullsummorna från ingående accismedel av olika slag. Acciserna inbegreps nämligen i begreppet lanttull i vid mening.⁴⁰ De stora acciserna var konsumtionsavgifter som städernas invånare betalade på t ex spannmål, slaktkött, bryggeriprodukter o s v. Om en bonde förde in en tunna råg till staden skulle utöver lantmannatullen även en spannmålsaccis betalas för denna tunna. Kom tunnan utrikes ifrån drabbades den också av accis. I större delen av det utnyttjade materialet från tiden före 1679 särredovisas inte accismedlen. Dessas andel måste då skattas från kända fördelningar vissa år innan de kan elimineras ur tullsummorna. Accisernas relativa andel av lanttullsinkomsterna kunde vara tämligen stabil under längre perioder. Åren 1679—1725, 1734—1756 och 1761—1775 föreligger redan rensade summor eller kan alla stora acciser lätt elimineras ur dem, eftersom de är specificerade. Under många av dessa år kan man dock i räkenskaper observera att för många städer intullen och "acciserna" redovisas ihopslagna. Det framgår då att det rör sig om den mindre s k "portaccisen". Denna har emellertid skilt sig från den lantmannatull som bönderna betalade endast därigenom att det var stadsborna som själva förde in de drabbade varorna för egen konsumtion. Den fick sitt namn av att den till skillnad från de flesta andra acciser betalades vid tullportarna och inte på acciskammaren.⁴¹

"Förhöjningarna"

Av och till lades s k förhöjningar på lanttullen. Den förhöjning som beslöts 1686 och tillämpades fr o m 1687 kom att bli bestående ända tills de nya taxorna 1776/1777 trädde i kraft trots att den vid införandet sades avse fyra år. Flera förhöjningar infördes som redan nämnts under 1700-talet. Förhöjningar nämns således under stora nordiska krigets svåra år på 1710-talet. Ytterligare en infördes 1743, men avskaffades 1744. En infördes 1747 och ägde bestånd också den till 1776/1777.⁴² Beloppen för dessa förhöjningar framgår av olika räkenskaper hos kronan före 1757. Genom multipliceringar av summorna för

fjärdepartsförhöjningarna kan själva tullsummorna beräknas. Hur detta görs framgår av appendix B.

Redan den tulltaxa som trycktes 1687 ("1686 års tulltaxa"), inkluderade "fjärdepartsförhöjningen" i tullbeloppen.⁴³ Detta gäller också 1756 års reviderade taxa.⁴⁴ Om man kontrollerar rikssummorna i tullens huvudböcker finner man däremot att förhöjningen där redovisas separat 1686—1726.⁴⁵ De tullsummor som hämtas därifrån är således för dessa år redan rensade från förhöjningar. För perioden 1734—52, som vi också har tullsummor för, har ingen direkt uppgift påträffats om huruvida tullsummorna inkluderar 1686 års förhöjning. I 1756 års tullordning fastslogs att "förhöjningen" skulle redovisas separat i räkenskaperna, då rörde det sig dock om den 1747 införda extra förhöjningen.⁴⁶ Någon gång efter 1725 men sannolikt före 1743 har man alltså hos tullen övergått till att redovisa egentliga lilla tullen inklusive 1686 års fjärdepartsförhöjning att döma av jämförelser som kan göras utifrån sammandragsbelopp och uppgifter om beloppen för 1743 och 1747 års förhöjningar. Detta liksom problemet med att 1740-talets förhöjningar inte heller nämns bland de tullsummor som bevarats från åren 1734—1752 återkommer jag strax till.

Det kan vara av visst intresse att dröja något vid 1743 års förhöjning, som möjligen varit en faktor bakom det stora folkliga upproret detta år. Den innebar ju en allmän prishöjning på 25 %. Diskussionen om den visar hur 1686 års förhöjning tydligen fallit ur åtminstone vissas minne, nu när nästan 60 år hade gått, såvitt det inte rörde sig om en helt politisk minnesförlost. Av bondeståndets protokoll från riksdagen 1742—1743 framgår att förhöjningen varit ett förslag från borgarståndet som lanserats alldeles i slutet av år 1742.⁴⁷ Det hade bifallits av adeln och påstods av bönderna ha publicerats utan bondeståndets vetskap! När förslaget den 16 december 1742 diskuterades på riddarhuset fann åtskilliga debattdeltagare där förslaget betänkligt "emedan priset på alla nödige och outhärlige vahrer derigenom alt för mycket skulle ökas och jemväl hända torde att samma förhöjning i tullen sedan alt framgent blifva kunde". Bakom sista delen av yttrandet anar man erfarenheten av 1686 års "tillfälliga" förhöjning.⁴⁸ En herr Wulfwenstierna slog emellertid bort de yppade farhågorna med hänvisning till att "priserna bestäms av tillgången". Samtidigt visar hans jämförelse med förhöjningarna "1711, 1712 och 1714" att det nu åter var fråga om en förhöjning *utöver* den gamla och fortfarande gällande förhöjningen från 1686. Han associerade inte längre ordet "förhöjning" med den gällande tulltaxan från 1687.⁴⁹ 1743 års förhöjning fick en kort historia. Detta får väl ses som ett av de positiva resultaten av det i så många andra hänseenden tragiskt misslyckade upproret. Redan i april 1744 upphörde den att tas ut. Snart aktualiserades den emellertid åter. Vid riksdagen 1746—1747 kunde bondeståndet till en början inte samtycka till att 1743 års förhöjning återinfördes. Bönderna ville i stället gå mer drastiskt tillväga och dra in det mycket impopulära tullarrendet under kronan. Men slutligen ändrade man sig och ståndet gick med på förhöjningen.⁵⁰ Därmed vilade faktiskt två fjärdepartsförhöjningar på 1655 års gamla tulltaxa. 1776 års taxerevision tog också detta som implicit utgångspunkt när

den som ett minimum för de nya tullsatserna utgick från att ingen persedel skulle bära lägre tull än enligt 1687 års taxa (som alltså inbegrep 1686 års förhöjning) ökad med 25 procent, dvs motsvara vad som vid den tiden faktiskt togs ut.⁵¹

Eliminering av acciser och förhöjningar

För perioderna 1679—1725 och 1761—1810 kan i bevarade rikssammandrag enkelt tas fram vad som uppenbarligen är jämförbara belopp. Jämförbarheten är då bara påverkad av taxeskilnader; i förekommande fall tillämpas en entydig redovisningspraxis beträffande förhöjningarna. För 1743 och delar av perioden 1748—1775 kan en delvis alternativ beräkning av egentliga lilla tullen, dvs exklusive förhöjningar lätt göras ur de redovisade summorna av 1743 och 1747 års förhöjningar.⁵² För tiden 1734 till 1752 föreligger de mer svårtolkade rikssammandragen där det är något oklart vad summorna inbegriper. De avser en viktig period som det vore angeläget att också kunna täcka med jämförbara tullsummor. I det överlappande intervallet mellan rikssammandragen över tullinkomsterna och summorna för 1747 års fjärdepartsförhöjning, dvs åren 1748—1752, visar det sig att överensstämmelsen mellan sammandragets summor och de ur fjärdepartsförhöjningen beräknade egentliga summorna för lilla tullen blir mycket god för åren 1751 och 1752, om man förutsätter att sammandragssumman inbegriper 1686 års fjärdepartsförhöjning. Avvikelsen blir endast 1 %. Den egentliga lilla tullen utgjorde 79 % av sammandragssumman för dessa år mot förväntade 80 %. För åren 1748—1750 blir avvikelsen mycket större, de med hjälp av förhöjningssummorna beräknade tullbeloppen blir ungefär 25 % lägre än sammandragens. Under vissa antaganden kan dock "rensade" tullbelopp enligt sammandragen erhållas för hela perioden 1734—47. Det första antagande som därvid görs är att relationen mellan det sökta beloppet för egentliga lilla tullen och sammandragssumman varit konstant 1734—1747 och överensstämt med den relation som kan beläggas 1751—52. Ytterligare ett antagande som måste göras är att beloppen 1734—1752 i dessa sammandrag hela tiden inbegriper 1686 års förhöjning även om detta inte sägs i rubriceringen. Utifrån summan för 1743 års fjärdepartsförhöjning fås en kontrollpunkt för de gjorda antagandena. Relationen mellan sammandragssumman 1743 och egentliga lilla tullen beräknad ur beloppet för samma års fjärdepartsförhöjning blir praktiskt taget densamma som kunde konstateras 1751 och 1752 — 78 %. Vad som sannolikt orsakar den avvikande relationen 1748—1750 är att sammandragssummorna av okänd anledning och inkonsekvent just dessa år även inkluderar 1747 års fjärdepartsförhöjning. Även om en länkning utifrån dessa antaganden innebär ett visst osäkerhetsmoment är det rimligt att anta att de kalkylerade summorna 1734—1747 är inbördes jämförbara eftersom inga stora förändringar vad gäller de inrikes tullförhållandena genomfördes under denna tid. De stora förändringarna kom först 1747 med den nya förhöjningen och ändrade regler kring husbehovsaccisen. 1734—1747 gällde med undantag för år 1743 och bör-

jan av 1744 dessutom bara en förhöjning, 1686 års, något som annars skulle ökat förvirringen.⁵³

Tulltaxorna

Tulltaxorna ändrades flera gånger. Olika varor påverkades olika mycket. Tulltaxorna har också varierat genom att förhöjningar inräknats. I tabell 1 visas tullsatserna för ett urval viktiga konsumtionsvaror enligt tulltaxor 1622—1777.⁵⁴ Det bör därvid observeras att 1686 års taxa, liksom 1756 års, uttryckligen inkluderar 1686 års fjärdepartsförhöjning. 1777 års taxa utgår från de två föregående nivå, men innebär som synes kraftiga höjningar därutöver.

Tabell 1. Tulltaxor för några viktiga varor 1622—1777

Vara och enhet i tulltaxan	Tullsats i öre silvermynt enligt respektive tulltaxa							
	1622	1631	1638	1655	1666	1687	1756	1777
Spannmål (råg), per tunna	2,00	4,50	2,50	2,80	2,83	3,17	4,00	7,33
Smör, per lispund	1,50	3,25	1,50	1,60	1,67	2,00	2,33	4,33
Oxar (kävlinge-), per styck	8,00	17,25	10,00	12,00	12,00	15,00	16,00	28,00
Sill, per tunna	6,00	13,00	8,00	8,00	5,00	5,00	10,00	6,33
Ved, per famn	0,75	0,25	0,75	1,20	1,33	1,67	2,00	2,30
Talg, per lispund	1,50	3,25	1,50	1,60	1,60	2,00	2,33	4,30
Tegel, per 100 murstenar	0,50	1,25	0,75	1,00	1,00	1,25	1,33	1,67
Kalk, per tunna	0,25	0,50	0,25	0,20	0,33	0,50	0,33	0,42
Tjära, per tunna	0,92*	0,92*	0,92	1,40	2,00	2,00	3,00	4,00
Textil (vadmal), per aln	0,17	0,50	0,17	0,20	0,20	0,27	0,33	0,42

Källor: 1622: A A von Stiernman, *Samling utaf Kongl. Bref, Stadgar och Förordningar etc. Angående Sveriges Rikes Commerce...*, Stockholm 1747, del 1, s 846 ff; 1631 *ibidem* s 993 ff; 1638 *ibidem*, del 2, Stockholm 1750, s 121 ff; 1655 *ibidem* s 825 ff; 1666 *ibidem*, del 3, Stockholm 1753, s 416 ff; 1687 *ibidem*, del 4, Stockholm 1760, s 702 ff; 1756 R G Modée, *Utdrag Utur alla... utkomne Publique handlingar, Placater, Förordningar, Resolutioner och Publicationer...*, del 6, Stockholm 1761, s 4355 f; 1777 *ibidem*, del 11, Stockholm 1783, s 38 f.

Anmärkning: 1777 års taxa som är i riksdaler har omräknats till daler silvermynt genom multiplikation med 6. Sill avser 1622 och 1631 skånsk, 1666, 1687 och 1777 färsk sill och 1756 svensk sill; ved 1622 "kastewed", 1631 "eenbett kastwed" eller rå ved eller granved, 1756 al- eller björkved; kalk 1756 och 1777 grå, läst kalk 1638 har räknats som 12 tunnor enligt S Jansson, *Måttordbok, svenska måttstermer före metersystemet*, Stockholm 1950, s 46; tjära 1666 och 1756 gotländsk, läst 1638 räknats som 13 tunnor enligt Jansson *ibidem*, s 46, * 1622 och 1631 då uppgift om tjäran saknas har taxan för 1638 använts; vadmal 1638 svensk, 1777 sådan av "annat slag" dvs ej gotländsk. 1777 avser oxen "oxe".

Eliminering av taxeförändringarnas inflytande

För att den inrikes handelsvolymens förändring över tiden skall kunna beräknas måste justeringar göras för förändringarna i tulltaxan så att dessas inverkan på summorna elimineras. Här uppstår problem om taxeförändringarna inte drabbade samtliga varor lika. Vid en omräkning av tullsummorna som vill ta hänsyn till taxeförändringarna borde ytterligare förhållanden undersökas. Var inrikeshandels varumässiga sammansättning någorlunda konstant? Om förändringar över tiden i inrikeshandels sammansättning vet vi dock ännu föga. Varuredovisningar från undersökningsperioden, s k persedelextrakt, har endast påträffats sporadiskt för lilla tullen och då för begränsade geografiska områden. Några systematiska försök att rekonstruera utvecklingen i detta avseende för landet som helhet känner jag inte till. De lokala tullräkenskaper som trots gallringen har bevarats med tillhörande persedelextrakt bör vid en fördjupad och samlad studie kunna ge möjligheter att skatta den allmänna utvecklingen men också att kartlägga de intressanta regionala förskjutningar som kan anas i den inre handels sammansättning.

För omräkning till en enhetlig taxa har jag valt att utgå från 1655 års taxa. Eftersom förändringarna slagit olika på olika varor och jag alltså saknar kunskap om handels verkliga varusammansättning har en vägning skett utifrån en antagen fördelning av befolkningens konsumtion. Naturligtvis är detta en förenkling eftersom dels befolkningens konsumtionsmönster kan ha ändrats under undersökningsperioden och dels tullen träffade också andra varor än de utvalda. Samtidigt bör förfarandet vara mer tillfredställande än att mäta taxeförändringarna utifrån en enda vara, något som nyligen skett.⁵⁵ 1631 års höjning som sannolikt hänger samman med en av de värsta inflationskriserna i landet under nyare tiden, blev inte bestående utan ersattes åter 1633 med 1622 års taxa.⁵⁶ Index för alla varor har satts till 100 för 1655. Indexberäkningarna redovisas i appendix A.

Tullsummorna som handelsindikator

Inget har framkommit som egentligen tyder på att t ex smugglingens omfattning varierade avsevärt över tid. Formerna för uppbörd och kontroll har varit likartade under hela perioden. Tullbetjäningens antal har ökat åtminstone i takt med befolkningen. Genom förbudet mot landsköp, som gällt hela tiden, har stora delar av den inrikes handeln tvingats gå via tullplatserna. Även t ex den privilegierade textilhandeln i Mark har alltid under hela lilla tullens bestånd varit tullpliktig. De betydelsefullaste handelsplatserna har täckts av tullsystemet ända från lilla tullens införande; endast ett fåtal mindre marknadsplatser har tillkommit. I princip har alla samhällsgrupper måst betala lilla tullen. Att döma av tulltaxorna har det överväldigande antalet varor varit tullpliktiga hela tiden. Vissa förhållanden talar som nämnts möjligen för att tullsummorna nå-

got överskattar handeln under lilla tullens senare tid. Det mesta talar dock för att tullsummorna kan användas som en grov indikator på förändringarna i den tullpliktiga inrikeshandelns omfattning över tiden förutsatt att de nyss nämnda justeringarna görs. Dock skall det hållas i minnet att en helt tullfri och till sin omfattning okänd handel försiggått bonde och bonde emellan med egna produkter. Här skulle stora förändringar kunna ha ägt rum, men därom vet vi ännu inget alls. Likaså bortses här från en eventuellt växlande mängd tullskyldiga avradspersedlar som fördes till städerna och ingår i tullsummorna. Därmed inbegriper ju lilla tullen poster som inte avspeglar handel i någon vedertagen mening.

Utelämnar vi då inte importens andel av inrikeshandeln? Lilla tullens summor avser de varor som förts inrikes ifrån till städer och marknadsplatser. Vad som förts därifrån registrerades inte. Men landsbygdsbefolkningen bör knappast ha kunnat efterfråga mycket större del av importen än den de kunnat köpa för inkomsterna av sin egen försäljning till städerna. För att landsbygdsbefolkningen ändå genom penninginkomster från tillfälliga stadsarbeten kunnat "importera" större varuvärden än de "exporterade" till städerna talar de kända arbetsvandringarna. På många håll bör allmogem dock ha haft få möjligheter till penninginkomster utanför sitt eget jordbruk och de penninginkomster de hade gick sannolikt i stor utsträckning till skatt. I importen döljer sig enligt min mening knappast någon expansion i inrikeshandeln vad åtminstone landsbygdsbefolkningen beträffar som påtagligt skulle kunna förändra den bild som ges i följande diagram.

*

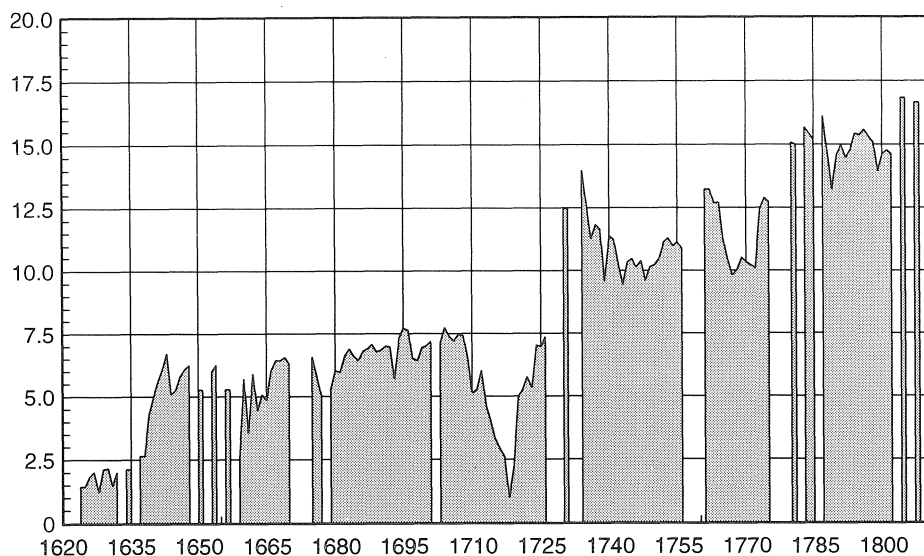
I appendix B nedan återges tullsummor för tiden 1623—1810. Siffrorna avser hela det svensk-finska riket. En separering har varit arbetsekonomiskt ogenomförbar. De finska tullbeloppen var relativt små och möjligen långsiktigt minskande — 1692 uppgick de till drygt elva, 1750 till drygt tio, 1808 till något över fem procent av totala lilla tullen.⁵⁷ Fiktiva belopp har beräknats för de dansknorska landskapen för tiden före deras införlivande i det svenska riket. I appendixet redovisas också hur summorna av lilla tullen för riket beräknats och vilka överväganden som legat bakom de olika justeringar som gjorts för att uppnå jämförbarhet.

Hur skall tullsummorna tolkas

I följande diagram presenteras resultaten av tullsummeberäkningarna i appendix B (kolumn f). Det första diagrammet visar den totala inrikeshandelns värde räknat i fast penningvärde.

Den totala handelsvolymen har långsiktigt varit stigande. Diagram 1 visar att den av lilla tullen berörda inrikeshandeln steg från uppskattningsvis 7 miljoner daler silvermynt vid 1600-talets slut till cirka 17 miljoner under 1800-ta-

Diagram 1. Den förtullade inre handelsomsättningen i riket 1624—1808.
(i miljoner daler silvermynt och 1655 års penningvärde)

Anmärkning: Tullsummorna från olika perioder har alla räknats om till 1655 års taxa. Tullen skulle 1655 utgöra 1/32 av de förtullade varornas värde, varför de omsatta varornas sammanlagda värde kan beräknas till 32 gånger tullsumman.

Källor: För tullsummorna se appendix B, kolumn f.

lets första decennium räknat i fast penningvärde. Några perioder har präglats av mer omfattande handel, mätt på detta sätt, än andra. Delar av 1640-talet, tiden kring 1730, 1760-talets första år och delar av 1780-talet tycks alla ha präglats av uppsving i handeln. Under Stora nordiska krigets sista decennium har dock handeln nästan avstannat jämfört med de närmast föregående goda åren. I slutet av kriget var ju dessutom Finland helt ute ur bilden genom rysk ockupation. Det sammanlagda saluförda varuvärdet var då långt lägre än några tidigare uppmätta värden från lilla tullens tid. Fredskonjunkturerna visar sig i att förkrigtstidens nivåer återuppnåddes i mitten av 1720-talet. 1730-talets första år har tydligen varit en exempellös toppperiod för den inre kommersen, åter passerad först på 1780 och 1790-talen. Tiden 1720—1735 är ju för övrigt känd för att ha varit fri från epidemier och präglad av stigande befolkningstal. Det är också uppenbart att handelskurvan kan ses som en "krismätare": krigsåren på 1650-, 1670- och 1710-talen avtecknar sig genom relativt låga siffror för inri-

keshandeln jämfört med kringliggande år. De första åren av Karl XII:s regim har dock tydligen inte ur den inre handelns synpunkt varit så oävna. Krigs- och upprorsåren 1741—1743 åtföljdes snabbt av en nedgång i handeln. Missväxter 1650, 1651, på 1690- och 1770-talen sammanfaller med nedgångar i handeln. Möjligens avspeglar nedgången i handeln mellan 1762 och 1763 åter låga skördar. Kriget 1788—1790 följs redan andra året av en sjunkande handelskurva.

Hur skall de jämförelsevis låga siffrorna från 1600-talets första del ses? Är det ett verkligt uppsving i inrikeshandeln efter de svåra åren mellan 1590-tal och 1630-tal som avtecknar sig i tullsiffrorna? 1590-talets och 1620-talets svårigheter är ju ganska väl dokumenterade och kända. Eller är det en ny myndighets inledningsvis tafatta resultat vi skådar, en myndighet som ännu inte lyckats få grepp om handeln? Jag vågar ingen gissning, men det senare verkar rimligt. Den höga tillväxttakt som kan urskiljas för vissa perioder under 1700-talet har dock motsvarigheter även tidigare. Den fördubbling av handelsvolymen som kan anas mellan cirka 1710 och 1730 har således en parallell mellan säg 1630-tal och 1640-tal, även om uppgifterna är något osäkra i senare fallet. Den stora uppgången kring 1730 är tillfällig, och kan ha sin grund i den uppdämda efterfrågan från Stora nordiska kriget. De flesta nivåhöjningarna under 1700-talet är inte sensationella jämfört med en del av dem som man kan urskilja för 1600-talet.

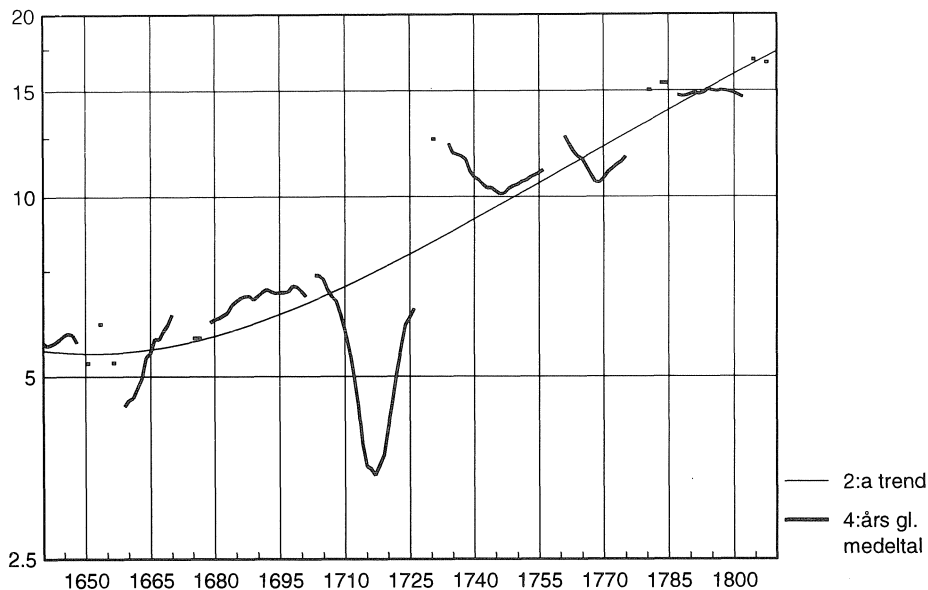
Det är för övrigt frapperande hur stora svängningar som tydligen har präglat den tullbelagda inrikeshandeln även om några konjunkturcykler med fastare intervall inte omedelbart kan skönjas. Krigens uppenbara inverkan på handelssummorna har för övrigt stört en möjligen i sig själv cyklisk utveckling. Om man ser på diagram 1 för perioden 1679—1710 tycks, vid en jämförelse, utvecklingen vara lugnare än under de intervall som finns efter 1734. Inom relativt små tidsavsnitt efter 1734 sker ändringar på 25—30 %. Hur detta märkliga förhållande skall tolkas är oklart. De strax nämnda prisstudierna visade större kortsiktiga prissvängningar under 1600-talet än under 1700-talet.

Sambandet skördar och handel väcker samtidigt teoretiska frågor: borde inte låga skördar med brist i vissa områden leda till en form av *commercialisation forcée*, att folk tvingades sälja mer av den ena eller andra varan eller tjänsten för att kunna köpa importerad spannmål? Men handeln tycks inte öka under krisår. 1690-talets och 1770-talets hungerår ligger lägre än angränsande år. Tullsummorna tycks alltså vara ytterligare en krisindikator som kan läggas till t ex Heckschers serier över den mantalsskrivna befolkningen, vars storlek han ju snarare fann vara en mätare på det ekonomiska läget än den vuxna befolkningens antal. Överensstämmelser mellan handelsutvecklingen enligt tullsummorna och Heckschers serie förefaller i flera intervall mycket god.⁵⁸ Nyligen publicerad prisstatistik kan också ställas mot tullsummorna: där blir dock sambandet mer otydligt, både ned- och uppgångar i handeln kunde tydligen åtföljas av prisökningar.⁵⁹ Här är emellertid inte plats att närmare gå in på dessa samband, som för övrigt hellre borde undersökas med mer sofistikerade statistiska metoder.

Absoluttalen i det första diagrammet bekräftar knappast en beskrivning av 1600-talet som "nästan helt och hållet" en naturhushållning. Redan på 1730-talet låg rikets inre handel i absoluta tal på en nivå som det skulle behålla till framåt 1780, den mätbara inrikeshandeln befann sig inte alls i snabb utveckling. Genom att beräkna en trendlinje för hela perioden och lägga in denna i ett semilogaritmiskt diagram kan också ökningstakten i handeln mer långsiktigt bedömas.⁶⁰ I diagram 2 har detta gjorts för den totala inre handeln såsom den beräknats ur tullsummorna, men försiktigtvis har dock de, kanske mer osäkra, siffrorna från tiden före 1640 utelämnats. Man kan då notera att ökningstakten tycks ha varit stigande på 1600-talet men jämnats ut på en högre nivå under 1700-talet. Accelerationen i ökningstakten tog sin början redan någon gång på 1600-talet snarare än på 1700-talet. En långsiktstrend av det visade slaget är dock en mycket abstrakt sak. Genom att jämna ut kurvan med glidande medeltal fås en mer nyanserad bild: 1600-talet präglas av långa perioder av stabil tillväxt medan 1700-talet för de flesta av åren varit på nedgång från mycket snabbt uppnådda toppar. Den trendmässiga djupdykningen under Karl XII:s regering saknar motstycke.

Diagram 2. Trender i den förtullade inre handelsomsättningen i riket 1624—1808.

(i miljoner daler silvermynt, 1655 års penningvärde, semilogaritmisk skala)

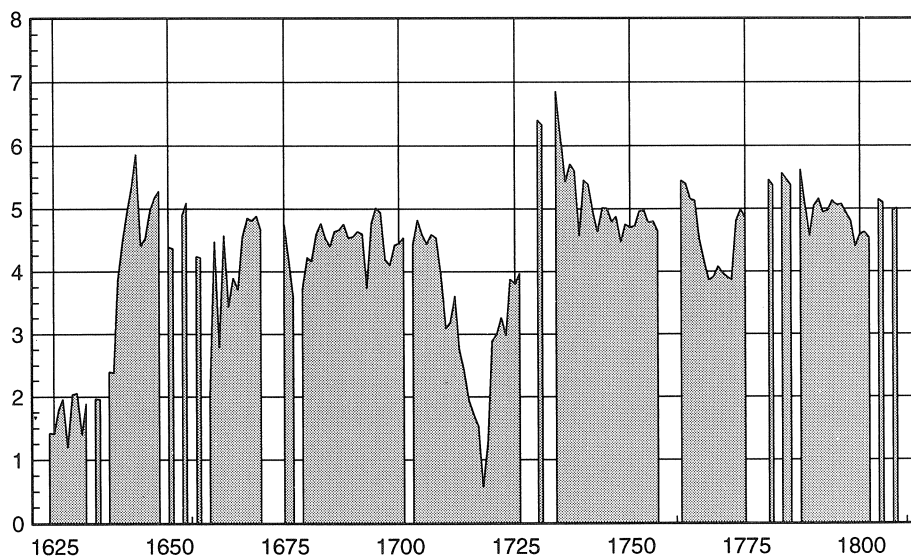
Anmärkning: 2:a trend och 4 års glidande medeltal. Se not 60.

Källor: diagram 1.

Diagram 1:s absoluttal säger egentligen inte så mycket om handelns sociala betydelse. Vill man bedöma handelns betydelse i olika avseenden för befolkningen i gemen kan det vara betydligt rimligare att se hur handeln per invånare i landet utvecklades. I diagram 3 använder jag handelssummorna för att just komma åt detta förhållande. Jag har där ställt den totala uppskattade handeln enligt diagram 1 mot befolkningsstorleken och således tagit fram genomsnittlig inrikeshandel i daler silvermynt enligt 1655 års penningvärde per person i landet, vuxen som barn, kvinna som man. Det är först fr o m 1700-talet vi har pålitliga siffror för befolkningstotalen. 1600-talets befolkningsutveckling har därför interpolerats utifrån en uppskattad siffra på befolkningstalet i Sverige på Gustaf II Adolfs tid av Sven Sundquist och säkrare siffror fr o m 1701. Finlands befolkning före 1700-talet har beräknats utifrån dess relation till Sveriges 1720/1721. Att befolkningsutvecklingen betraktats som linjär mellan de angivna mätpunkterna för respektive område är naturligtvis strängt taget orealistiskt. Nedgångar i landets befolkning är t ex sannolika för 1650- och 1690-ta-

Diagram 3. Den förtullade inre handelsomsättningen i riket 1624—1810 per invånare.

(i daler silvermynt och 1655 års penningvärde)

Anmärkning: Se diagram 1. 1809 och 1810 baseras genomsnittet enbart på uppgifter för egentliga Sverige.

Källor: För tullsummor se appendix B. För befolkningsuppgifterna se not 61.

len. 1600-talets befolkningssiffror är således osäkra.⁶¹ Inrikeshandeln, definierad som tidigare, i genomsnitt per invånare säger naturligtvis inte heller allt om i vilken mån människorna påverkades av handeln. Svårigheter med jämförbarheten uppstår t ex om inkomstförändringar och därmed konsumtionsomfördelningar inom befolkningen eller mellan regioner skett över tiden. Landsbygdsbefolkning och stadsbor har naturligtvis berörts mycket olika. Detta mått på inrikeshandeln är som alla statistiska genomsnitt i sociala sammanhang så till vida mer eller mindre en fiktion.

Diagram 3 liknar vagt diagram 1. Men kurvan har nu flackat ut påtagligt. Befolkningen växte alltså snabbare än handeln. Den av lilla tullen drabbade handeln per invånare tycks ha varierat en hel del. Upp- och nedgångar på 10—20 procent mellan år har kunnat inträffa även under fredstider. Att befolkningssiffran för 1600-talet är osäker, spelar knappast någon roll för graden av variation. Befolkningssiffrorna har däremot betydelse för den genomsnittliga nivån under 1600-talet jämfört med senare år. Handelsomsättningen per invånare var genomsnittligt för längre perioder endast obetydligt högre under frihetstiden än under slutet av 1600-talet. Handeln per invånare tycks ha varit jämförelsevis låg under 1600-talets krigsår, 1710—1725 och tiden kring 1770. Även åren omkring 1800 tycks ha legat något under flera av 1700-talets toppar. Om vi vågar lita på befolkningsuppskattningarna kan handeln per capita vissa år under 1600—talet väl ha mätt sig med åren kring 1770, för att inte tala om perioden 1710—1725, vars låga siffror inte har någon motsvarighet så långt det finns siffror från lilla tullen. Den sist nämnda perioden var förvisso delvis krigs- och krisår, men detta kan man ju också säga om 1640-talet. Det stora nordiska kriget har sannolikt inneburit en kraftsamlig utan like. Upp- och nedgångarna är desamma som i diagram 1. Visserligen förekommer svängningar kring en "normalnivå", men någon särskild "brytpunkt" kan knappast urskiljas om vi ser till handeln per invånare.

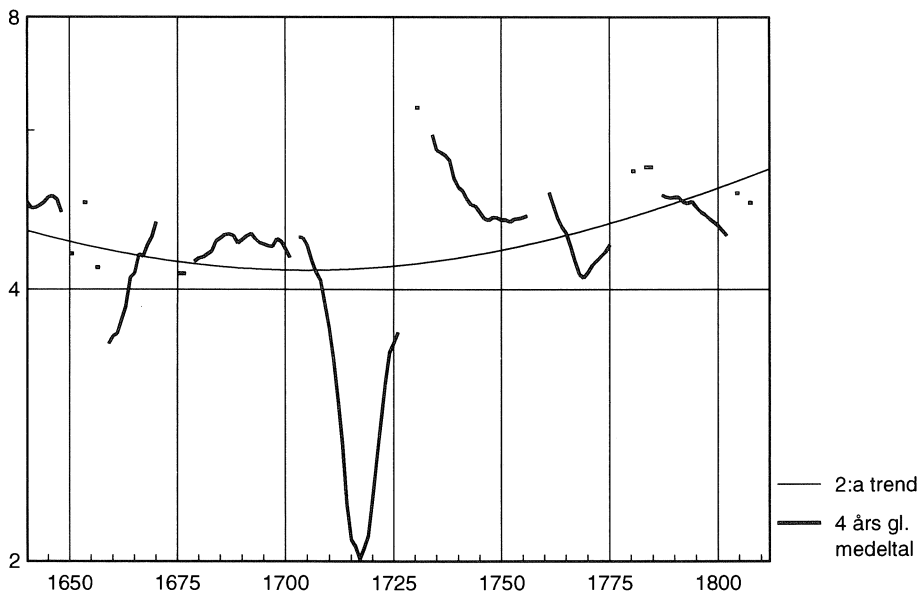
Om man vågar tolka handelsvärdet per invånare så att mycket handel per invånare innebar relativt lägre grad av självhushållning, visar diagram 3 att denna grad har varierat men möjligen ökat något efter 1730-talet. 1600-talet kan ha varit mer självhushållande än frihetstiden, men de något lägre siffrorna kan också avspegla en lägre konsumtionsnivå. Krigsperioderna tycks i så fall ha inneburit ökad autarki. En sådan tolkning av växlingarna i handeln per individ kan väl förlikas med de allmänna resultaten från produktionsberäkningar som gjorts för en gård utanför Göteborg. Den visade sig ha haft en mycket varierande grad av självförsörjning på animalier och spannmål under olika tider. Det framgick bl a att den haft stora underskott 1666 och 1825, men däremot varit självförsörjande 1757, 1786 och 1854. Denna gård kan för underskottsåren ha kompletterat sin konsumtion just med marknadsinriktade binärningar, och därmed som en av kanske tusenden ha bidragit till den här presenterade tullstatistikens siffror.⁶² Det kan vara sådana variationer på mikronivå som ackumulerats i rikssiffrorna.⁶³ Samtidigt måste det betonas att graden av självförsörjning inte kan bedömas enbart utifrån inrikeshandelns omfattning som den

framgår av tullsummorna. I den mån landsbygdsbefolkningen hade penninginkomster från andra källor än försäljningen av egna produkter⁶⁴, kunde den som nämnts efterfråga även importvaror som inte märks i lilla tullens summor. Sådana penninginkomster kan ha erhållits genom arbetsvandringar som är välkända från dalallmogen, men även förekom i form av säsongsarbeten vid Väst-kustens fiskerier under sillperioder o s v. Även städernas inre verksamhet, transportsektorn och järnhanteringen har rimligtvis genererat denna typ av inkomster. Penninginkomster av dessa slag kan också ha använts för att köpa varor av grannarna, som redan nämnts helt legala köp som inte heller registreras i tullsummorna.

En genomsnittlig tullpliktig inre handel på mellan fyra och fem daler silvermynt per invånare och år verkar ha varit vanlig fr o m 1640-talet. Vad innebar detta belopp? Några upplysande jämförelser kan göras som alla pekar på att handeln måste ha varit betydande. Fem daler motsvarade i 1655 års priser 12,5 dagslöner för en hantlangare i Stockholm (sommarlön 1 daler kopparmynt) eller 1,8 tunnor spannmål (7 daler kopparmynt per tunna).⁶⁵ Dessa hantlangarlö-

Diagram 4. Trender i den förtullade inre handelsomsättningen per invånare i riket 1624—1810.

(i daler silvermynt och 1655 års penningvärde, semilogaritmisk skala)

Anmärkning: 2:a trend och 4 års glidande medelvärden. Se not 60.

Källor: diagram 3.

ner har emellertid inte varit representativa för andra yrken och områden i landet — från 1670-talet finns uppgifter om kvinnliga vävarlöner på drygt en daler silvermynt per månad.⁶⁶ Handeln motsvarade således i senare fallet inte mindre än fem månadslöner. Samtidigt skall det understrykas att alla sociala grupper och åldrar ingår i de befolkningssiffror som använts vid genomsnittsbereäkningarna. Räknat per vuxen helt arbetsför konsument stiger naturligtvis siffran fem daler till kanske det dubbla. 2,5 tunnor spannmål, d v s något mer än de 1,8 tunnor som den inre handelns värde per capita uppgick till, är annars en summa som ofta ansetts motsvara den nödvändiga årskonsumtionen av spannmål för en vuxen arbetsför person. I verkligheten har naturligtvis den inre handeln till större delen innefattat andra produkter än spannmål.

I diagram 4 jämförs på analogt sätt med förfarandet i diagram 2 tillväxttakten. Vid en jämförelse med vad som var fallet med totalhandeln avviker långsiktstrenden helt. Denna trend är här sjunkande under 1600-talets slut och stigande efter stora nordiska kriget. De med glidande medeltal utjämnade kurvorna visar kraftiga expansionsperioder på 1660-talen, från ungefär 1718 till 1730-talets första år, under 1750-talet, några år efter 1770, men är i allmänhet sjunkande. En relativt stabil tid tycks 1680- och 1690-talen ha varit. Även handeln per invånare på 1700-talet kan liksom totalhandeln karakteriseras som en ständig reträtt från 1730-talets höga läge. Tiden från cirka 1780 till 1810 var handeln per capita också sjunkande.

Slutord

Det bör en sista gång understrykas att några svagheter fortfarande vidlåder även de justerade tullsummorna som handelsindikator. Taxeförändringarna har t ex inte kunnat beaktas utifrån kunskap om den inre handelns verkliga varumässiga sammansättning. Dessutom kan mindre arrenden eller tillfälliga tullbefrielser i samband med bl a stadsbränder ha påverkar siffrorna för vissa år. Samtidigt bör observeras att även om brister i jämförbarheten kan finnas för den långa undersökningsperioden — nästan 200 år — som en helhet, är de justerade siffrorna inte minst inom tidsintervallen 1677—1726 och 1748—1810 med stor säkerhet fullt jämförbara.

En noggrannare undersökning av källmaterialet kring lilla tullen bör kunna ge en mycket god bild av betydande delar av den inre varucirkulationens utveckling under tiden 1622—1810. En sådan undersökning kräver indragande av ytterligare källmaterial, mer närgångna studier av tulltaxor, av tillfälliga befrielser eller särbestämmelser för geografiska områden, sociala grupper och varugrupper. Tullräkenskapernas redovisningsprinciper och vad som ingår under olika posters rubriker måste ytterligare fastställas. Accissummornas samband med handelsströmmarna bör också granskas vid en sådan undersökning. Bl a accissystemet talar för att landsbygd och stad kan vara lämpliga att behandla var för sig ur handels- och konsumtionssynpunkt. Även regionala skillnader

bör genom fördjupade studier av tullmaterialet bli möjliga att belysa. Problemen med den oregistrerade handeln inom allmogen, bonde till bonde, liksom allmogens deltagande i import- och exporthandeln, som denna framgår av Stora sjötullens rika material, väntar också på sin lösning innan ett helhetsgrepp kan tas på kommersialiseringskomplexet. Om pålitliga skattningar också kan göras av förändringar i olika varugrupperns andelar av det totala varuflödet och varuströmmarnas geografi liksom av avradspersedlarnas andel av lilla tullen, bör väsentliga drag i nya tidens svenska historia kunna klarläggas och många frågor kring självförsörjning, regional arbetsdelning, protoindustriella processer o s v besvaras på ett bättre sätt än vad som kunnat göras hittills. Som framgått av det föregående är vägen från förmodanden till kunskap kring dessa frågor källmässigt sett synnerligen törnbeströdd. Detta faktum ger dock inte rätt för forskningen att fortsätta med lättvindiga påståenden om utvecklingen på dessa områden.

Resultaten av den, med nödvändighet preliminära, undersökning som presenterats ovan pekar på att även det förindustriella samhället präglades av både stora förändringar och stabilitet vad gäller inrikeshandeln, beroende på vilken analysnivå man väljer, den totala handelsvolymens storlek eller handeln per invånare. En del av resultaten är överraskande. Det gäller kanske speciellt 1600-talet även om vissa siffror är osäkra. De nivåer på absoluttalen för den tullbelagda inre handeln som uppnås på 1640-talet passerar inte förrän åren före 1730. Handeln per invånare däremot visar tal redan från 1640-talet på helt jämförbara nivåer med de som kan noteras för tiden 1730-talet och framåt, 4 till 5 daler silvermynt i 1655 års penningvärde per person. Detta var vid en jämförelse med några samtida pris- och löneuppgifter betydande belopp. Till skillnad från på 1700-talet är trenden för handeln per invånare på 1600-talet nästan alltid stigande på kort sikt. Frihetstiden uppvisar däremot för det mesta nedåtgående trender på kortare sikt från mycket snabbt uppnådda toppar. Vad gäller absolutsiffrorna visar långsiktstrenden att accelerationen tar fart på slutet av 1600-talet men att utvecklingen därefter är mycket jämn. Den långsiktiga trenden för handeln per invånare antyder en svacka under det stora nordiska kriget. Nedgången före sistnämnda period följs av en uppgång till utgångsnivån. För övrigt avtecknar sig en nedgång i handeln under senare delen av stora nordiska kriget som saknar motstycke under något av de andra krig som täcks av tullsiffrorna. 1640-talet och tiden kring 1730 tycks ha varit perioder av osedvanlig handelsaktivitet. Den tullbelagda handeln per invånare som beräknats för dessa år uppnåddes annars nästan aldrig under hela lilla tullens tid.

Växlingarna i den tullbelagda handeln per invånare visar att "bondesamhället" präglats av stora fluktuationer och sannerligen inte heller i detta hänseende kan ses som stillastående. Något handelsmässigt "take off" är svårt att urskilja. Liksom på befolkningsutvecklingens och prisutvecklingens områden har det förindustriella samhället präglats av stora förändringar i handeln över tid. 1700-talet innebar ur tillväxtperspektiv per capita snarare stagnation än relativ expansion. För att slutligen åter anknyta till Eva Österberg talar också

den här undersökta inrikeshandeln för att vi måste överge "paradigmet" om linjär utveckling och vänja oss vid att se viktiga långsiktiga historiska förlopp under nyare tiden som cykliska eller åtminstone i hög grad ojämna och icke-linjära.

Appendix A TULLTAXEINDEX 1622—1810

I tabellen redovisas de indexerade tulltaxor som gällt 1622—1810. 1687 och 1756 års taxor har före indexberäkningen rensats från verkningarna av 1686 års fjärdepartsförhöjning. Den totala skattade taxeförändringen fås därefter genom en vägning mot antagen konsumtionsfördelning. 1777 års taxa är ojusterad för några förhöjningar, eftersom några sådana inte längre förekom och alltså inte heller ingår i några bevarade tullsummor. Den som vill jämföra det reella "tulltrycket" över tiden med hjälp av tabellens siffror bör således ta hänsyn till 1686 års förhöjning men också till andra i det föregående nämnda förhöjningar. En sådan jämförelse ligger dock utanför ämnet för denna artikel.

ÄNDRINGAR AV DE EGENTLIGA TULLTAXORNA 1622—1777

Vara, enhet i tulltaxan	Antagen andel av normal kons. %	Index (1655 = 100), tullsats enligt respektive års tulltaxa, 1687 och 1756 har fjärdepartsförhöjningen borträknats							
		1622	1631	1638	1655	1666	1687	1756	1777
Spannmål (råg), per tunna	45,00	71	161	89	100	101	90	114	261
Smör, per lispund	7,50	94	203	94	100	104	100	116	271
Oxar (kävlinge-), per styck	12,50	67	144	83	100	100	100	107	233
Sill, per tunna	10,00	75	163	100	100	63	63	125	79
Ved, per famn	3,75	63	21	63	100	111	111	133	192
Talg, per lispund	3,75	94	203	94	100	100	100	117	269
Tegel, per 100 mur- stenar	2,50	50	125	75	100	100	100	116	167
Kalk, per tunna	2,50	25	250	125	100	165	200	130	210
Tjära, per tunna	2,50	66*	66*	66	100	143	114	174	286
Textil (vadmal), per aln	10,00	85	250	85	100	100	101	130	286
Vägt totalindex		76	166	89	100	101	90	116	237

Källor: index från tabell 1; Konsumtionens fördelning enligt Arne Jansson och Johan Söderberg, "Priser och löner i Stockholm 1600—1719" i A Jansson, L Andersson Palm, J Söderberg, *Dagligt bröd i onda tider. Priser och löner i Stockholm och Västsverige 1500—1770*, Göteborg 1991.

Appendix B

TULLSUMMOR 1623—1810

I kolumn b i tabellen på nästa sida redovisas karaktären hos de belopp jag utgått från, i kolumn c själva beloppen, i kolumn d vilka överväganden som gjorts för att få fram beloppen för egentliga lilla tullen enligt vid respektive tidpunkt gällande taxa (kolumn e). I kolumn f har omräkning skett till en enda taxa genom den deflator som presenteras nedan. Siffrorna i kolumn f skall således principiellt motsvara hur mycket tull som betalats för samtliga till städer och marknader inrikes ifrån införda varor värderade som om en enda tulltaxa, 1655 års, använts under hela perioden. Multiplicerade med 32 skall siffrorna i kolumn f dessutom ge värdet av hela den nämnda handeln räknad i 1655 års priser. Tullen avsågs vid denna tid motsvara 1/32 av varuvärdet.

Rikets geografiska omfattning ändrades som bekant under lilla tullens tid. En "uppräkning" av de äldsta uppgifterna har försökts så att de skall motsvara rikets omfattning efter Roskilde-freden. Från ändringarna av den finska delen av rikets gräns har däremot bortsetts. Teoretiskt kan uppräknningen motiveras av att olika områdens andelar av den totala tullsumman endast förändrades långsamt. Praktiskt har förfarandet naturligtvis föranletts av behovet av jämförbarhet. Siffrorna för flera av åren är som framgår av tabellen enkla länknings utifrån antaganden av oförändrade relationer mellan områdens andelar av rikets totala tull eller stabila relationer mellan egentliga lilla tullen och brutobelopp för lanttullen mellan närliggande år. Det är självklart att skattningar av detta slag inte kan göra anspråk på stor precision. Sålunda bygger många av skattningarna för 1600-talet på ett västsvenskt område vars andel av den totala beräknade tullen i riket 1644 och 1648 uppgick till 8 %. På 1660-talet hade denna andel stigit till 20 % sannolikt genom att Göteborgs lanttull började inräknas i siffrorna. Vid några tillfällen har närliggande rikssummor kunnat jämföras med skattningar utifrån mindre områden eller alternativa skattningar kunnat göras (t ex 1644—1648 och 1660-talet). Resultaten har utfallit tämligen väl. Summornas utveckling i kolumn f ger också ett rimligt intryck. Trots detta måste naturligtvis siffrorna före 1670-talet tas för vad de är — grova skattningar. Utgångssiffrorna har redovisats för att göra det möjligt för läsaren att själv lättare kunna ta ställning till beräkningarna.

Kolumnen med de för taxeförändringarna justerade tullbeloppen (kolumn f) har fåtts fram genom att jag multiplicerat de i övrigt, bl a med hänsyn till förhöjningarna, "tvättade" summorna för lilla tullen (kolumn e) med följande faktorer som härletts ur indextabellen i appendix A och det vägda totalindexet där. Från den lilla taxehöjningen 1666 har bortsetts:

Taxeperiod	Deflator	Härledning
1622—1630	1,32	(100/76)
1631—1632	0,60	(100/166)
1633—1637	1,32	(100/76)
1638—1655	1,12	(100/89)
1656—1686	1	(100/101)
1687—1756	1,11	(100/90)
1757—1775	0,86	(100/116)
1776—1810	0,42	(100/237)

Rikets lilla tull 1624-1810

a	b	c	d	e	f
År	Utgångsuppgiftens rubricering	Belopp	Redovisning av justeringar	Beräknad summa för egentliga lilla tullen enligt vid varje tidpunkt gällande taxa (i dsm).	Kolumne efter justering för taxeringar (alltså allt omräknat till 1655 års taxa och dsm).
1622					
1623	Småtullarna uppgick i Stockholm till 11885, i Kopparberget till 3345 och i Kalmar till 3105 daler enligt rikshuvudboken		Siffrorna meddelas endast, jag har inte vågat använda dem för någon skattning.		
1624	Landtull och acciser enligt rikshuvudboken (alternativ siffra 40099)	39716 dsm	Samma relation som rådde 1644 mellan den beräknade lilla tullen och summan av lilla tullen, accisen och bakugnspengarna har här använts vid skattningen. Den egentliga	33759	44562

lilla tullen utgjorde då 68 % av den senare summan. En ”uppräknings” för att få jämförbarhet med senare perioder har gjorts för de ännu ej införlivade danska provinserna. 1664 kan de senares andel av den beräknade lilla tullen i hela riket ha uppgått till ungefär 20 %. Detta ger en faktor för skattningen på 0,85 (erhållen som 0,68/0,8).

1625					
1626	Lilla tullen, accisen och bakugnspengarna i hela riket enligt rikshuvudboken	50754 dsm	Som 1624.	43141	56946
1627	dito	55928 dsm	dito	47539	62751
1628	dito	34418 dsm	dito	29255	38617
1629	Lilla tullen, accisen, bakugnspengarna, kvarntullen i Stockholm, tullen och accisen på fläckar ”som the utsatte och för arrenderade anno 1629”, (”daler” har antagits vara dsm)	58866 dsm	dito	50036	66048
1630	Lilla tullen, accisen och bakugnspengarna, arrenden	60000 dsm	dito, beloppet har uppfattats som jämförbara med dem från de närmast föregående åren.	51000	67320
1631	Lilla tullen, accisen och bakugnspengarna	90060 dsm	dito	76551	45931
1632	dito	123135 dsm	dito	104665	62799
1633	dito i Skaraborgs län: 365 dsm, dito i Västmanland: 2500 dsm		Siffrorna meddelas endast, jag har inte vågat använda dem för någon skattning.		
1634					
1635	Lilla tullen, accisen, bryggare- och bak-	69526 dsm	Som 1624. Bryggarepengarna har uppfat-	59097	66189

	ugnspengarna		tats som en del av acciserna.		
1636					
1637	Lilla tullen, accisen, bryggare- och bakugnspengarna, örebrotullen och gränstullen	86573 dsm	Som 1635. Beloppet har uppfattats som ungefär jämförbart med det från 1635.	73587	82417
1638	Förslag över landtull och acciser för Värmland, Närke, Dal och Västergötland, exkl Göteborg upptar för detta år två olika siffror: 3831 dsm (lokala tullräkenskaper) och drygt 3813 dsm (Bodell s 77). Enligt Bodell rör det sig om ett högsta årsbelopp under åren 1622-1638.		Beloppens karaktär och exakt vilket år de avser är oklart varför de här endast meddelas. Jämför Bodell s 77.		
1639	Avser Värmlands, Skaraborgs, Örebro och Älvsborgs län ("hur den sig förbättrat"). Av en uppgift i samma uppställning angående 1641 och en parallell uppgift från samma år framgår att summan bör inbegripa porttull, accis och bakugnspengar. Summan för 1639 uppgår egentligen till 9793 men Bodell s 77 har påpekat att staden Örebro inte ingick detta år. Hans korrigerings har här godtagits.	12000 dsm	1644 utgjorde summan av lilla tullen, accisen och bakugnspengarna för detta område 10 % av rikets beräknade egentliga lilla tull efter justering för de då ännu ej erövrade danska landskapen. Denna andel har antagits gälla även detta år och beloppet i kolumnen vid kalkylen därför multiplicerats med 10.	120000	134400
1640	Avser Värmland, Skaraborgs, Örebro och Älvsborgs län	14014 dsm	dito	140140	156957

(”hur den sig förbättrat”). Av en uppgift i samma uppställning angående 1641 och en parallell uppgift från samma år framgår att summan bör inbegripa porttull, accis och bakugnspengar.

1641	dito	15557 dsm	dito	155570	174238
1642	dito	16975 dsm	dito	169750	190120
1643	dito	18745 dsm	dito	187450	209944
1644	En rikssumma på landtull och accis föreligger för 1644 i rikshuvudboken och utgjorde 166648 dsm. Ytterligare en tullspecifikation föreligger från 1644, där det framgår att egentliga lilla tullen, d v s hela lanttullen exklusive acciser, bakugnspengar, mantalspengar, boskapspengar och städernas kontribution uppgick till 113447 dsm. En jämförelse mellan de nämnda beloppen visar att egentliga lilla tullen utgjorde 68 % av de totala lanttullinkomsterna för riket som helhet inom dåtida gränser. Summan av lanttull, accis och bakugnspengar för det mindre västsvenska området (se tidigare år) uppgick för detta år till 14206 dsm.	113447 dsm	Siffran har dividerats med 0,8 för att inbegripa en beräknad summa också för de ännu ej erövrade landskapen. Dessa stod 1664 för ungefär 20 % av totala beräknade lilla tullen i riket.	141809	158826

1645	Samma slags summa och samma område som 1639.	14654 dsm	Som 1639.	146540	164125
1646	dito	16196 dsm	dito	161960	181395
1647	dito	17000 dsm	dito	170000	190400
1648	Tull, accis och bakugnspengar för hela riket uppgick detta år till 199039 dsm. Det för föregående år nämnda mindre västsvenska området redovisade nu 17443 dsm.	17443 dsm	Siffran för det mindre området har använts för en skattning av samma slag som för 1639. Om en uppräknings görs av den större summan för de dansknorska landskapen genom division med 0,8 (se 1664) och egentliga lilla tullen antas ha utgjort samma andel som 1644 (68 %) skulle i stället fås siffran 169183.	174430	195362
...					
1651	Beloppet avser Värmlands, Skaraborgs, Örebro och Älvsborgs län. Två uppgifter föreligger: en som de närmast föregående och en mer specificerad. Den senare ger besked om egentliga lilla valts för kalkylen till höger. En jämförelse visar att egentliga lilla tullen utgjorde 72 % (10586 dsm) av summan av lilla tullen, accisen och bakugnspengarna i området.	14685 dsm	Som 1639.	146850	164472
...					
1653	Summan avser landtull och accis i hela dåvarande riket enligt rikshuvdboken.	190421 dsm	Relationen mellan beloppet i kolumn c här och den beräknade lilla tullen 1648 för riket inom Roskilde-fredens gränser var knappt 1,14	167036	187080

			(199039/174430). Detta förhållande har utnyttjats också här och beloppet i kolumn c följaktligen dividerats med 1,14.		
1654	Lilla tullen, accisen och bakugnspengarna	199006 dsm	dito	174567	195514
1655					
1656	Lilla tullen, accisen och bakugnspengarna i hela riket uppgick detta år till 167549 dsm, därav utgjorde egentliga lilla tullen 105499 dsm, dvs 63 %. De dittills erövrade provinserna ingår däremot inte Skåneland, Bohuslän, Västergötland, Närke, Värmland och Göteborg.	105499 dsm	En uppräknig har företagits för Värmland, Närke och Västergötland. Deras egentliga tullsummor utgjorde 20 % av hela rikets beräknade belopp för lilla tullen 1665. Motsvarande har gjorts för Skånes, Blekinges och Bohusläns lilla tull som 1664 uppgick till cirka 26000 dsm, d v s 16 % av den beräknade lilla tullen i riket inom de gränser som gällde 1664. En division av beloppet i kolumn c har därför gjorts med 0,64.	164842	164842
...					
1659	Egentliga lilla tullen i Västergötland, Närke och Värmland.	16518 dsm	Egentliga lilla tullen för detta område utgjorde 1665 20 % av den beräknade lilla tullen för hela riket. Detta förhållande har antagits gälla också här varför multiplikation skett med 5.	82590	82590
1660	Lilla tullen, accisen och bakugnspengarna i hela riket (även Skåneland ingår)	283091 dsm	Egentliga lilla tullen har antagits motsvara 63 % av beloppet i kolumn c. Detta förhållande rådde för större delen av Sverige 1656. Vid skattningen har därför beloppet i ko-	178347	178347

			lumn c multiplicerats med 0,63.		
1661	Samma område som 1651. Beloppet avser lilla tullen, bakugnspengarna och accisen.	32369 dsm	1665 uppgick motsvarande belopp till drygt 29 % av den beräknade lilla tullen för hela riket. Denna relation har antagits gälla också här och beloppet t v därför dividerats med 0,29.	111617	111617
1662	Som 1660.	292734 dsm	Som 1660.	184422	184422
1663	dito	220878 dsm	dito	139153	139153
1664	Egentliga lilla tullen i Västergötland, Värmland, Närke uppgick till 31757 dsm, Skånes, Blekinges, Hallands och Bohusläns lilla tull till 26000. Brömsebrofredens övriga områden bör ha stått för kanske ytterligare 4000 dsm.	31757 dsm	1665 utgjorde det först nämnda områdets egentliga lilla tull 20 % av hela rikets beräknade lilla tull. Detta förhållande har antagits gälla också här. Därför har multiplikation skett med 5.	158785	158785
1665	Ränta av lanttullen undantagandes mantalspengarna (Västergötland, Värmland och Närke betalade nu 29920 dsm i egentlig lilla tull, inklusive acciser och bakugnspengar 44593 dsm).	241227 dsm	Som 1660.	151973	151973
1666	Tulluppgifter återgivna av Fridén s 339 ff för nio städer där uppgifter också föreligger för 1667.		Siffrorna har uppfattats som homogena mellan de två åren beträffande accis etc. Skattningen bygger på relationen mellan Fridéns belopp för de nio städerna de båda åren: 1666 års belopp hos Fridén utgjorde 0,932 av motsvarande för	187533	187533

			1667. Vid skattningen har också antagits att samma relation rått mellan tullsummorna för hela landet dessa båda år. Skattningen för hela riket 1666 görs följaktligen genom multiplikation av 201259 med 0,932.		
1667	Lilla tullen, accisen och bakugnspengarna	319459 dsm	Som 1660.	201259	201259
1668	dito	318460 dsm	dito	200630	200630
1669	dito	325323 dsm	dito	204953	204953
1670					
1671	Tulluppgifter för 25 städer återgivna av Fridén s 339 ff, där uppgifter också föreligger för 1679.		Siffran för 1671 har antagits inbegripa acciser och bakugnspengar, en jämförelse med en egentlig tullsiffra för Borås och Fridéns siffra tyder på detta. Den egentliga lilla tullens andel av Fridéns siffra för 1671 har därför vid beräkningen antagits utgöra 63 % (som var lilla tullens andel av de totala lanttullskomsterna för större delen av Sverige 1656). Egentliga lilla tullen för 1671 har tagits fram genom multiplikation av Fridéns belopp med 0,63. En jämförelse av samma slag som för 1666 visar sedan att 1671 års egentliga lilla tull i de nämnda städerna varit 1,19 gånger större än 1679 års. 1671 års egentliga lilla tull för riket har beräknats genom multiplikation av 1679 års rikssiffra nedan med 1,19.	196439	196439

...					
1675	Som 1667.	326860 dsm	Som 1660.	205922	205922
1676	dito	288466 dsm	dito	181734	181734
1677	dito	248036 dsm	dito	156263	156263
1678					
1679	Lilla tullen (intull, gränstull, marknadstullen och tullen på konfiskationer)	165075 dsm		165075	165075
1680	dito	187997 dsm		187997	187997
1681	Tulluppgifter för 26 städer återgivna av Fridén s 339 ff, där uppgifter också föreligger för 1682. Att döma av en siffra för egentliga lilla tullen för Borås i överdirektörens över småtullarna och accisen koncepthuvudböcker avser Fridéns siffror nu den egentliga lilla tullen.		1681 års siffror hos Fridén uppgick till 0,901 av 1682 års. Detta tal har utnyttjats vid kalkylen, så att den verkliga tullen för 1682 multiplicerats med 0,901 vid kalkylen av rikssiffran för 1681.	186542	186542
1682	Lilla tullen (intull, gränstull, marknadstullen och tullen på konfiskationer)	207039 dsm		207039	207039
1683	dito	215605 dsm		215605	215605
1684	dito	206001 dsm		206001	206001
1685	dito	201198 dsm		201198	201198
1686	dito	213043 dsm		213043	213043
1687	dito, exklusive förhöjning	194124 dsm		194124	215478
1688	dito, dito	198903 dsm		198903	220782
1689	dito, dito	190703 dsm		190703	21168
1690	dito, dito	192525 dsm		192525	213703
1691	dito, dito	196969 dsm		196969	218635
1692	dito, dito	196319 dsm		196319	217914
1693	dito, dito	160350 dsm		160350	177989
1694	dito, dito	205659 dsm		205659	228281
1695	Tulluppgifter ur tullen huvudböcker avseende 25 städer, där uppgifter också		Kalkylen har gjorts på analogt sätt som 1681 men utifrån relationen till 1697 års siffra.	217246	241143

	föreligger för 1697 återgivna av Fridén s 339 ff. En kontroll i källan av en siffra för Borås visar att Fridéns belopp av- ser den egentliga lilla tullen.				
1696	Likartade siffror som föregående hos Fridén, som dock nu inte anger källa. Siffrorna har anta- gits vara jämför- bara med dem från 1697 och alltså bara avse egentliga lilla tullen.	dito		214960	238606
1697	Lilla tullen (intull, gränstull, marknad- stullen och tullen på konfiskationer exklusive förhöj- ning)	183502 dsm		183502	203687
1698	dito, dito	180316 dsm		180316	200151
1699	dito, dito	195379 dsm		195379	216871
1700	dito, dito	197450 dsm		197450	219170
1701	dito, dito	202449 dsm		202449	224718
1702					
1703	dito, dito	200144 dsm		200144	222160
1704	dito, dito	218000 dsm		218000	241980
1705	dito, dito	208022 dsm		208022	230904
1706	dito, dito	202898 dsm		202898	224880
1707	dito, dito	210412 dsm		210412	233557
1708	dito, dito	208919 dsm		208919	231900
1709	dito, dito	183708 dsm		183708	203916
1710	dito, dito	143998 dsm		143998	159838
1711	dito, dito	148804 dsm		148804	165172
1712	dito, dito	169560 dsm		169560	188212
1713	dito, dito	129678 dsm		129678	143942
1714	dito, dito	113100 dsm		113100	125541
1715	dito, dito	92094 dsm		92094	102224
1716	dito, dito	81802 dsm		81802	90800
1717	dito, dito	73206 dsm		73206	81259
1718	dito, dito	27764 dsm		27764	30818
1719	dito, dito	61673 dsm		61673	68457

1720	dito, dito	140884 dsm		140884	156015
1721	dito, dito	147918 dsm		147918	164189
1722	dito, dito	162400 dsm		162400	180264
1723	dito, dito	180226 dsm		180226	166751
1724	dito, dito	197730 dsm		197730	219480
1725	dito, dito	196174 dsm		196174	217753
1726	Tullmedel, lanttullen. Siffran från Åmark 1961, s 466.	403921 dsm	1724 och 1725 uppgick egentliga lilla tullens andel av motsvarande belopp till drygt 51 %, denna relation har antagits vara någorlunda fast på kort sikt och utnyttjats här.	206000	228660
...					
1731	Tull och accis	780271 dsm	Beloppet har antagits avse samma titlar som 1726. Om samma relation mellan det större beloppet och egentliga lilla tullen som rådde 1724-1725 antas ha gällt också här fås beloppet i kolumn e. Om relationen istället beräknas utifrån liknande totalbelopp och rena tullbelopp i rikssammandragen fr o m 1734 skulle en betydligt högre siffra erhållas (429149 eller mer). Detta understryker osäkerheten i denna skattning.	351122	389745
...					
1734	"Intullen och portaccisen med rese- och gränstullen"	498840 dsm	Samma relation mellan motsvarande totalsumma och den egentliga lilla tullen har antagits gälla som för åren 1743 och 1751-1752. Lilla tullen utgjorde då 78-79 % av den vänstra summan. Mellanskillnaden utgörs sannolikt av 1686 års fjärdepartsförhöj-	394084	437433

		ning som alltså ingår i det vänstra beloppet.			
1735	dito	449930 dsm	dito	355441	394544
1736	dito	401706 dsm	dito	317348	352256
1737	dito	421549 dsm	dito	333024	369657
1738	dito	418427 dsm	dito	330557	364288
1739	dito	341688 dsm	dito	269933	299597
1740	dito	408241 dsm	dito	322510	355355
1741	dito	400301 dsm	dito	316238	351024
1742	dito	364917 dsm	dito	288284	319995
1743	dito	336501 dsm	dito	265835	295077
1744	dito	368084 dsm	dito	290786	322747
1745	dito	373316 dsm	dito	294919	327361
1746	dito	361254 dsm	dito	285391	316670
1747	dito	370134 dsm	dito	292406	324571
1748	1747 års förhöjning över 1686 års taxa	84513 dsm	Summan har multipli- cerats med 4 varvid er- hålls tull inklusive 1686 års fjärdepartsförhöj- ning. För att eliminera även denna har därefter division utförts med 1,25.	270442	300191
1749	dito	89224 dsm	dito	285517	316924
1750	dito	90159 dsm	dito	288508	320245
1751	dito	93187 dsm	dito	298198	327670
1752	dito	97953 dsm	dito	313392	347865
1753	dito	99381 dsm	dito	318019	353001
1754	dito, beloppen avser Göteborgs och Bo- hus län, Skaraborgs län och Älvsborgs län och är hämtade ur länens lands- böcker	9667 dsm	Dessa läns andelar av förhöjningen i hela ri- ket var 1750 cirka 10 %. Skattningen för riket har därför skett genom multiplikation med 10 och därefter med 4. Re- sultatet har sedan divi- derats med 1,25. Jämför 1748!	309344	343372
1755	dito	9796 dsm	dito	313472	347954
1756	dito	9564 dsm	dito	306048	339713
...					
1761	1747 års förhöjning över 1686 års taxa	120322 dsm	Summan har multipli- cerats med 4 varvid er- hålls tull inklusive 1686 års fjärdepartsförhöj- ning. För att eliminera även denna har därefter division utförts med 1,25.	481288	413908

252

Lennart Andersson Palm

1762	dito	120211 dsm	dito	480844	413526
1763	dito	115246 dsm	dito	460984	396446
1764	dito	115421 dsm	dito	461684	397048
1765	dito	102234 dsm	dito	408936	351685
1766	dito	118664 dsm	dito	379725	326563
1767	dito	111352 dsm	dito	356326	306440
1768	dito	113607 dsm	dito	363542	312646
1769	dito	119397 dsm	dito	382070	328580
1770	dito	117330 dsm	dito	375456	322892
1771	dito	116075 dsm	dito	371440	319438
1772	dito	114783 dsm	dito	367306	315883
1773	dito	141193 dsm	dito	451818	388563
1774	dito	146374 dsm	dito	468397	402821
1775	dito	144603 dsm	dito	462730	397948
1776					
1777	Landtull i städer och på marknader		sannolikt oanvänbar arrendesumma		
1778	dito		dito		
1779	dito		dito		
1780	dito	167111 rd	Summan i riksdaler och därför omräknad till dsm genom multipli- kation med 6.	1002666	471253
1781	dito	166303 rd	dito	997818	468832
1782					
1783	dito	173753 rd	dito	1042518	489983
1784					
1785	dito	168489 rd	dito	1010934	475139
1786					
1787	dito	178648 rd	dito	1071888	503787
1788	dito	163175 rd	dito	979050	460154
1789	dito	146650 rd	dito	879900	413553
1790	dito	161844 rd	dito	971064	456400
1791	dito	166024 rd	dito	996144	468188
1792	dito	160555 rd	dito	963330	452765
1793	dito	164034 rd	dito	984204	462576
1794	dito	170966 rd	dito	1025796	482124
1795	dito	170315 rd	dito	1021890	480288
1796	dito	172620 rd	dito	1035720	486788
1797	dito	169818 rd	dito	1018908	478887
1798	dito	167296 rd	dito	1003776	471775
1799	dito	154589 rd	dito	927534	435941
1800	dito	162113 rd	dito	972678	457159
1801	dito	163751 rd	dito	982506	461778
1802	dito	162037 rd	dito	972222	456944
1803	dito		sannolikt oanvändbar arrendesumma		
1804	dito	186668 rd		1120008	526402

1808	Landtull i städer och på marknader	184591 rd	summan omräknad från riksdaler till dsm genom multiplikation med 6	1107546	520547
1809	dito, endast Sverige	164447 rd	dito, observera att inget försök gjorts att justera för det förlo- rade Finland gjorts här	(986682)	(464632)
1810	dito, endast Sverige	184020 rd	dito, dito	(1104120)	(519934)

Källor: Observera att vissa år två olika källor kan återopas. 1623, 1626—1628, 1630—1633, 1635, 1637—1639, 1648, 1653—1654, 1656, 1659—1665, 1667—1669 rikshuvudböcker eller förarbeten till dessa i RA; 1624, 1644, 1653 enligt uppgift av J F Nyström och F v Koch i *Nordisk Familjebok*, under uppslagsordet "tull", Stockholm 1920; 1629 Centrala tullräkenskaper CIII b: 30, RA; 1629 samt 1638—1651 Lokala tullräkenskaper volym 523:V (f d Tull och accis), RA, samt ytterligare uppgifter i Tullväsen volym 30, RA; 1638 Bodell s 77; 1665 Kammarkollegiet, Tull- och licentkontoret, volym FIII:1, RA; 1666, 1671, 1681, 1695, 1696 uppgifter för vissa städer från Fridén s 339 ff; 1679—1725 Överdirektörens över småtullarna och accisen arkiv, koncepthuvudböcker 1679—1726, RA; 1726 och 1731 har beräknats utifrån uppgifter om tullmedel från lanttullen hos Åmark 1961, s 466, föregående källa samt från en tablå för 1731 i Kammarkollegiet, Tull- och licentkontoret, volym DII:6, RA; föregående arkivbildare rymmer även i volym DII:7 uppställningarna för åren 1734—1752; Uppgifter om beloppen för 1743 och 1747 års förhöjningar under åren 1743—1753 i Centrala tullräkenskaper, Kronoräkenskaper efter 1726, volymer ur serie CIII, RA; 1754—1756 landsböcker för länsstyrelserna i Göteborgs och Bohus län och Skaraborgs län, Göteborgs landsarkiv samt dito för Älvsborgs länsstyrelse i RA; 1761—1765 Generaltullstyrelsens arkiv, Sammandrag över lanttullsinkomster 1761—1767, volym 1401: G1, RA; 1767—1804 Centrala tullräkenskaper, volymer ur serien CIIa och BII, RA; 1800—1802, 1808—1810 i Överdirektörens vid landtullen samt under honom lydande kontors arkiv, huvudböcker RA.

Anmärkning: Sverige-Finland avses i de beräknade summorna i kolumn f t o m 1808. Inga försök har gjorts att kompensera för landavträdelserna under 1700-talet; dsm = daler silvermynt, rd = riksdaler. Fridéns siffror över "tullråg" har måst omräknas för att man skall få fram hans ursprungssiffror; dessa omräknade siffror har dock inte återgivits ovan utan den intresserade hänvisas till Fridéns bok. Fridén återopar siffror för ett stort antal städer för 1730 utan att ange källa. En jämförelse visar att dessa hämtats från tablån för 1731 där de emellertid inte sägs avse 1730 utan "ett kronoår". Närmaste sådant var 1725, men beloppen är större än för något av 1720-talets år, sannolikt inbegriper beloppen acciser mm. Fridén uppger även siffror för tre västsvenska städer för åren 1728 och 1729 utan att ange källa. Av beloppens storlek kan man förmoda att de inbegriper acciser etc. Beträffande tulltaxor mm se den föregående texten.

Noter

1. "Den gamla goda tiden. Bilder och motbilder i ett modernt forskningsläge om det äldre agrarsamhället", *Scandia* 1982, s 31 ff. Se även avsnitten om böndernas handel i E Österberg "Förändring och anpassning i det förindustriella bondesamhället. Ett svenskt 1500-talsexempel" i *Teori- och metodproblem i modern svensk historieforskning*, red Klas Åmark, Stockholm 1981.
2. Ch Winberg, *Grenverket. Studier rörande jord, släktskapssystem och ståndsprivilegier*, Stockholm 1985, s 156—158.
3. "Historieämnet idag och i morgon — tre kommentarer om en utvärdering", kommentar av M Ågren, *HT* 1990, s 79 ff.
4. Exemplet är hämtat ur Jörgen Weibulls artikel "Svenska Ostindiska Kompaniet och ostindiefararen Götheborgs sista resa 1743—1745", s 12 ff. Artikeln ingår i B Wästfelt, B Gyllensvärd och J Weibulls, *Ostindiefararen Götheborgs porslinslast*, u o, 1990. Se också mitt kritiska inlägg om "Det gamla bondesamhället' tillbaka genom baktörelsen?" i *Rig* 1990A.
5. E F Heckscher, *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa*, II:1, Stockholm 1949, s 98.
6. M Nyström, *Norrlands ekonomi i stöpsleven. Ekonomisk expansion, stapelvaruproduktion och maritima näringar 1760—1812*, Stockholm 1982, tab 2A i appendix F och s 206; B Fridén, *På tröskeln till marknaden. Makt, institutionell kontext och ekonomisk effektivitet i Västsverige 1630—1800*, Göteborg 1991, s 340, not 98, kritiserar Nyström för att han även räknade med acciserna. Acciserna var konsumtionsskatter och produktionsskatter som betalades av städernas invånare och har inte bara varit beroende av den allmänna handelsutvecklingen, utan också av en mycket växlande lagstiftning.
7. N Forssell, *Borås stads historia*, 1—2, Borås 1952. Fridén behandlar Lilla tullen i en utförlig bilaga. På s 334 redogör han för en del ytterligare litteratur kring lanttullen. Fridén begär en del misstag vid bearbetningen och tolkningen av tullsummorna som gör resultaten kraftigt missvisande. Se bl a följande noter 19, 26, 45 och 55.
8. B Boëthius och E F Heckscher, *Svensk handelsstatistik 1637—1737*, Stockholm 1938; O Bjurling, *Skånes utrikessjöfart 1660—1720, En studie i Skånes handelssjöfart*, Lund 1945; R Vallerö, "Svensk handels- och sjöfartsstatistik 1637—1813, En tillkomsthistorisk undersökning", *Urval*, Skriftserie utgiven av statistiska centralbyrån, nr 1, 1969. Den senare är emellertid bl a kritisk till Heckschers långa serier över utrikeshandeln som grundats på Stora sjötullens varuförteckningar (persedelextrakten), men då inte för möjlig underregistrering utan för att handelsbalansens värderingar av de i förteckningarna ingående varorna inte gjorts på ett konsekvent sätt. Ytterligare litteratur som upphåller sig kring utrikeshandeln har utnyttjat Stora sjötullens summor.
9. Fridén, s 333, Nyström, s 206, Å Sandström, *Mellan Torneå och Amsterdam. En undersökning av Stockholms roll som förmedlare av varor i regional- och utrikeshandel 1600—1650*, Stockholm, 1990, s 117 f. Den senare lämnar för övrigt en mängd viktig information om både sjö- och inrikestillen under första hälften av 1600-talet.
10. J Berggren, "Lilla tullen, accisen och kvarntullen" i *Tullverket 1636—1986, En jubileumsbok*, Stockholm 1986, s 118, uppgär, liksom K Bodell, *Stad, bondebygd och bergslag vid mitten av 1600-talet*, Stockholm 1970, s 77, att konfiskationsdelen 1639 inte uppgick till ens en procent av uppbörden. Fridén, s 337, visar på relativt obetydliga beslag i Älvsborgs län 1697, även om stora beslag kunde förekomma vid enstaka tillfällen. Skövde redovisade år 1798 således ett beslag som var halvannan gång större än stadens uppbördssumma för lilla tullen, men detta verkar ha varit något mycket ovanligt. Berggren ger för övrigt en kort översikt över Lilla tullens historia och en litteraturoversikt.
11. Beräkningar har gjorts av antalet tullmål mot personer från det stora västgötahära-

det Mark i Sjuhäradsbygden vid tulldomstolar i städerna Borås, Kungsbacka och Varberg, orter där häradets befolkning ofta handlade. För Varbergs del kunde i medeltal strax över ett mål per år återfinnas mot någon person från häradet. Under femton undersökta år förekom endast sex mål mot marbor i Borås accisrätts protokoll, och under två undersökta år vid accisrätten i Kungsbacka inget. Ett allmänt intryck av genomgångna tull- och accisrättsprotokoll blir alltså att tullmålen var mycket få i förhållande till det stora antal förtullningar som i de här fallen måste förutsättas, speciellt vid de för Sjuhäradsbygden handelsmässigt betydelsefulla städerna Varberg och Borås. De genomgångna domböckerna är Borås accisrätt, protokoll 1768—1769, Borås stadsarkiv; Kommerskollegiums arkiv, 3. Advokatfiskalens arkiv, rättsprotokoll från orterna, Borås accisrätt, renoverade protokoll 1744—1753, 1755—1756, 1762, RA; Kungsbacka accisrätt, protokoll 1769—1770, Lunds landsarkiv; Varbergs accisrätt, protokoll 1729, 1731—1733, 1737, 1749—1750, Lunds landsarkiv.

12. Uppgiften för 1671 från Överdirektörens över småtullarna och accisen arkiv, volym DI:1 (av källan framgår också att extra handräckning kunde lejas vid marknader); siffran för 1803 ur Kungl. generaltullstyrelsen, Kammarkontoret och Kameralbyrån, D, 1802—1803, "Kungl. Maj:ts Nådiga Stat för Sjö- och Gränse- samt Land Tulls och Accis Werken i Sverige och Finland 1803". Den senare siffran är något ungefärlig eftersom ett fåtal tullare gick på delad stat mellan land- och sjötullsverken. En fördelning efter löneandel har därför gjorts. Sandström, s 117 f, visar att tullpersonalen som hade att bevaka sjötrafiken till Stockholm växte från 20 personer 1638 till 48 1649. Hans undersökning slutar dock 1650. Berggren, s 79, uppger att sjötullen nästan tudubblade sin lokalt anställda personal 1640—1775, vilket även bör ha bidragit till att smuglingsmöjligheterna bör ha minskat allmänt sett, eftersom också delar av inrikeshandeln gick sjöledes.
13. S Mårtensson, *Bryggerinäringen i Göteborg, Tiden från bryggaregilletts tillkomst år 1661 intill 1800-talets början*, Göteborg 1961, s 151. Även Heckscher anser att privatiseringen inneburit hårdare kontroll, se Heckscher, Stockholm 1949 II:2 s 642.
14. B Beckman, *Dalupproret 1743 och andra samtida rörelser inom allmoget och bondeståndet*, Göteborg 1930, s 34 f, s 129, s 355.
15. Bodell, s 76 f.
16. Kungsbacka tull och accisrätt, volym B1, Lunds landsarkiv.
17. Fridén, s 336.
18. Bodell, kapitel 5 och Karl Åmark, *Sveriges statsfinanser 1719—1809*, Stockholm 1961, s 486 om den allmänna tulltaxeutvecklingen. Åmark ger för övrigt, s 485 ff, en översikt och en mängd spridda uppgifter om lilla tullen, liksom i *Spannmålshandel och spannmålspolitik i Sverige 1719—1830*, 1915 (s 81 f).
19. Den 25-procentiga förhöjningen som infördes 1710 nämns av Forssell, del 1, s 343. En relation daterad 12/11 1724 i Handlingar rörande tullväsendet, volym 21, Riksarkivet, uppger att denna förhöjning gällde 1710, 1711 och 1712. I *Sveriges ridderskaps och adels riksdags-protokoll från och med år 1719*, XIII, Stockholm, 1891, s 401 f nämns att förhöjningen skulle ha gällt 1711, 1712 och 1714. I Överdirektörens över småtullarna och accisen, koncepthuvudbok, 1712, i RA framgår att förhöjning då fortfarande utgick enligt "1710 års plakat". Åmark 1961, s 480 uppger felaktigt att 1743 års förhöjning ägde bestånd till 1752. Fridén uppger å andra sidan (s 340, not 99) att 1743 års förhöjning avbröts redan 1744. Att Fridén har rätt framgår av Centrala tullräkenskaper, C, Kronoräkenskaper efter 1726, III:7, s 390 f, RA: "Efter förordning av den 22 sistlidne februari (1744) kommer 1/4 parts förhöjningen av lilla tullen icke längre att uppbäras än till den 16(?) april utan därmed alldeles upphöras". Den sista mars utgick annars att döma av olika uppgifter i räkenskaperna tullarrendesocietens räkenskapsår vid denna tid. 1747 års förhöjning fortsatte att gälla tills en ny tulltaxa infördes 1776/1777, något som framgår bl a av rubriker i 1760- och 1770-talets nedan omtalade huvudräkenskaper. 1747 års förhöjning infogades nämligen 1752 i bevill-

- ningen. Fridén har däremot fel när han tror att 1740-talets förhöjningar var samma sak som 1686 års (s 339). I själva verket utgick dessa förhöjningar fr o m 1740-talet parallellt. Det är bl a detta misstag som har medfört att de av Fridén presenterade "tullrägserierna" blivit kraftigt missvisande i vissa intervall och saknar homogenitet över tiden (se nedan). Författningar kring 1740-talets förhöjningar återges av R G Modée (utgivare), *Utdrag Utur alle ifrån 1739 års slut utkomne Publique Handlingar, Placater, Förordningar, Resolutioner Och Publicationer...Tredie Delen til 1747 års slut*, Stockholm 1749, för 1742, s 1992, 1743 s 2034, 1744, s 2136 och för 1747, s 2417, 1748 s 2474. Medan 1686 års förhöjning avsåg både accis och egentliga lilla tullen begränsades 1740-talets förhöjningar till den senare, vilket också framgår vid kontrollräkningar av olika summor i de huvudböcker från olika perioder som omnämns i det följande.
20. Bodell, s 68 f om befrielser liksom S Lundkvist, "Lokal studie i Lilla Tullen", *HT* 1971, Fridén, s 330 och Åmark 1915, s 87. Bodell, s 78, uppger att Göteborg och Kalmar inte redovisade lilla tullen 1644.
 21. Uppgifterna om befrielserna från lanttull hämtade från Fridén, s 330. Hos Fridén finns ytterligare uppgifter om befriade varor. Av tullräkenskaper från 1714 framgår att militära leveranser kunnat vara befriade; Hamiltons, d v s Älvsborgs, regemente fick då tullfrihet i Borås på 7781 alnar väv till de menigas behov, se Överdirektören över småtullarna och accisen, koncepthuvudbok 1714, RA.
 22. Heckscher 1949, II:2, s 705.
 23. Heckscher 1949, II:2, s 720 f.
 24. Exempel på sådana marknadsplatser är för Marks häradss del Skene, Kinna och Björketorp. I Mark var det av allt att döma varor vilka tidigare till stor del förtullats i Borås som i stället kom att förtullas på de nya marknadsplatserna. Tullsummorna var dessutom så låga i absoluta belopp räknat att man kan fråga sig varför så stort administrativt besvär lades ner på det hela. Inkomsterna varierade för några år mellan 1701 och 1770 för dessa från 1 daler silvermynt till 93 daler silvermynt för en viss marknad. Samtidigt var omkostnaderna för t ex Björketorps marknad 1758 54 daler silvermynt. Inkomsterna kan jämföras med tullsummorna för Borås 1761—1765 som varierade mellan i runda tal 16 800 och 25 300 daler silvermynt. Källor: Överdirektören för småtullarna och accisen, koncepthuvudböcker, RA; Centrala tullräkenskaper, BIIb 1—4, Arrenderäkenskaper. Andra arrendet: uppördszlängder. Borås; Tull och licentkontoret, DII:6, RA; Generaltullstyrelsens arkiv, Sammandrag över lanttullsinkomster, volym 1401: G1, RA; Centrala tullräkenskaper, CIIa:3, 5, 6, 7, RA.
 25. En förändring som dock bör ha bidragit till att något överdriva de utifrån tulluppgifter beräknade handelssummorna efter 1777 jämfört med tiden dessförinnan var beslutet 1776 att sjuhäradsallmogens gårdfarihandlande allmoge nu också skulle betala dubbel tull för den knallehandel allmogen själv bedrev. Tidigare hade den kommit undan med enkel tull, se Fridén, s 331. Att antalet tullpliktiga varor, som nämnts i texten, också tycks ha utvidgats i samband med den nya taxa som infördes vid denna tid, bör ha verkat i samma riktning.
 26. Fridén, s 330 f, uppfattar felaktigt preciseringarna i 1756 års tullordning kring enkel eller lantmanna- respektive dubbel, rese- eller borgartull som en fördubbling av tullen vid denna tid. 1730-talets tullspecialer för Borås visar att praxis redan då var i enlighet med 1756 års bestämmelser. Något "hopp" i tullsummorna åren kring 1756 som tyder på en våldsam tullhöjning vid denna tid syns inte heller. En något vacklande praxis har förekommit tidigare: A A von Stiernman (utgivare) *Samling utaf Kongl. Bref, Stadgar och Förordningar Angående Sveriges Rikes Commerce, Politie och Oeconomie...*, *Femte Del*, Stockholm 1766, s 988, återger ett utlåtande från Kammarkollegiet 1707 som visar att tullnärer ibland krävt både lantmannatull och borgartull i första staden, trots att varan skulle föras vidare till annan stad. I detta fall borde fortsättningsvis enligt utlåtandet endast enkel tull betalas i första staden, trots att

- kammarkollegiets resolutioner 1682 och 1699 yttrat sig i motsatt riktning. Observera dock att de totala tullbetalningarna blir lika i bägge fallen, det hela blir en fråga om vid vilken tullstation tullen skall erläggas.
27. De enda publicerade tulluppgifter ur rikshuvudböckerna som jag påträffat är följande: Bodell har uppmärksammat en uppgift i Rikshuvudboken för år 1639, nr 58, journal nr 1762, RA. Denna uppgift avser Stockholm. I källhänvisningarna till tabell 3 framgår också att ett par andra forskare publicerat uppgifter ur rikshuvudböckerna för större områden för åren 1624, 1644 och 1653.
 28. Bodell, s 74 och 76 f, Lokala tullräkenskaper, volym 523, RA, och Handlingar rörande tullväsendet, volym 30, RA. Ett odaterat rikssammandrag bland Handlingar rörande tullväsendet, volym 30, i RA, har Bodell utom rimligt tvivel kunnat datera till 1644.
 29. Se hänvisningarna efter appendix B.
 30. Heckscher 1949, II:1, s 97. De finns i Överdirektörens över småtullarna och accisen concepthuvudböcker 1679—1726, RA. Uppgifterna för 1726 är ofullständiga.
 31. Åmark 1961, s 466.
 32. Jämförelser mellan bruttosummor för lanttullen 1731 och 1735—1739 antyder att bruttoavkastningen av arrendena kan ha varierat mellan 33 och 56 %, mätt som relationen mellan ”behållningen av landtullen” och arrendebeloppen.
 33. I Kammarkollegiets arkiv, Tull och licenträkenskaper, volym DII:7, RA.
 34. Rekognitionen var enligt Åmark 1961, s 469, en mycket låg avgift på viss export. Gränstullen var den obetydliga handeln över landgränserna. Om portaccisen se not 41. Örebrotullen bör avse brotullen i Örebro, en viktig tullstation som berörde den inre boskapshandeln. Designationer var enligt Åmark 1961, s 508, ett slags årliga rapporter som utvisade tullarendesocietets betalningsförpliktelser till kronan och sätet för deras fullgörande och användes vid avräkningen efter varje arrendeperiod.
 35. Dessa frihetstidens tullutredningar kan möjligen innehålla klaggörande material om de bevarade tullsummornas karaktär och kanske rent av ge ytterligare tullsiffror för år där sådana saknas. Utskottshandlingar i RA med anknytning till tullfrågan har tyvärr inte kunnat genomgå i samband med denna artikel. Åmark 1961 ger flera källhänvisningar kring dessa företeelser.
 36. Uppgifter finns delvis i egen serie —1753 som utnyttjats av Fridén, men förhöjningarna redovisas också länsvis i länsstyrelsernas landsböcker och dito verifikationer t o m 1756 eftersom lantränterierna då var inblandade i uppbörderna. Fr o m 1757 kom förhöjningen att ingå under arrendet och kronan slutade då att befatta sig med uppbörderna. Detta påpekande tackar jag Jan Brunius, RA, för. Se även Åmark 1961, s 499.
 37. Centrala tullräkenskaper, volymer i serierna CII och BII, RA, och för åren 1800—1802 och 1808—1810 delvis som dubletter i Överdirektören vid landtullen samt under honom lydande kontors arkiv, RA. För vissa år även i Överdirektörens vid lanttullen och under honom lydande kontors arkiv, ”Sammandrag över lanttulls- och accisinkomster i Sverige och Finland 1761—1767”, volym 1401:G1, RA.
 38. Den specificerade gränstullen är på 1760-talet så obetydlig att man bör kunna bortse från den.
 39. 1651 framgår dock inte vilket slags daler som avses.
 40. B Hanssen, *Österlen. Allmoge, köpstadsfolk & kultursammanhang vid slutet av 1700-talet i sydöstra Skåne*, Stockholm 1977, s 309, karakteriserar systemet av acciser och lilla tullen före 1777 som ”ett enda virrvarr så att olika tullkammare tillämpade olika tolkningar av de onekligen dunkla paragraferna i 1687 års taxa”. Hanssen ger, s 305 ff, också en god genomgång av källmaterialet kring lanttull och accis för tiden kring 1800.
 41. Portaccisen får inte jämföras med den s k ”husbehovsaccis” som 1747 avsågs ersätta de då på sina håll fortfarande utgående bakugnspengarna och hembrygdsaccisen efter taxa från 1687. Husbehovsaccisen utgick på spannmål med 2 öre silvermynt per tunna i Stockholm och 8 öre på andra håll i landet. Bestämmelsen tillämpades inte

- konsekvent, även framgent fanns städer som betalade 1687 års avgifter. Detta framgår också av de sammandrag av tullinkomsterna 1761—1767 som nämns på annat håll i föreliggande uppsats. Vid 1770-talets början hölls de två typerna av acciser, port- och husbehovsaccis, noga isär i tullens räkenskaper. Detta var viktigt eftersom 1747 års förhöjning enbart utgick på egentliga lilla tullen och portaccisen, däremot inte på övriga acciser. "Porttullsaccis" nämns för övrigt redan 1727 enligt Fridén, s 333. Portaccis ingår också uttryckligen i rubriceringen av tullsummorna redan 1734—1752.
42. Åmark 1961, s 486 och 499, uppger att 1743 och 1747 års förhöjningar (som han såg som en enda) inte ingick under tullarrendet utan kom kronan direkt tillgodo innan de 1757 kom att ingå under arrendet.
 43. Detta framgår av ingressen till taxan, som publicerats hos Stiernman, *Samling Utaf Kongl. Bref, Stadgar och Förordningar Angående Sveriges Rikes Commerce, Politie och oeconomie ...*, *Fierde del*, Stockholm 1760, s 702 f.
 44. "Kongl. Maj:ts Landt=Tulls och Accis=Ordning" av år 1756 återgiven i Modée, *Utdrag Utur alle ifrån 1754 års slut utkomne Publique Handlingar, Placater, Förordningar, Resolutioner och Publicationer... Sjette Delen, till 1758 års slut*, Stockholm 1761. Kapitel 1 där, paragraferna 2 och 15:2, visar att tulltaxan bygger på 1/32-del av varans värde med tillägg av 1686 års förhöjning. De åberopade passagera finns hos Modée på sidorna 4273 och 4280.
 45. Forssell, 1, s 343 uppger felaktigt att förhöjningen först 1725 inarbetats i tulltaxan och därför upphörde att redovisas särskilt. Detta skulle, menade han, förklara tullsummornas uppgång vid denna tid. Det är emellertid viktigt att skilja på behandlingen i taxan och i bokföringen över tulluppbörden. Som framgått ovan inräknades 1686 års förhöjning i tulltaxan redan 1687. Denna växlande behandling av förhöjningen i taxor och räkenskaper har inte heller observerats av Fridén, se s 339 och noterna 94 och 95 där. Han uppger utan reservation att tullsummorna "efter 1687" bygger på 1655 års taxa utan tillägg för förhöjningen. Han åberopar därvid en marginalanteckning på en utredning från 1680. Hos samme författare s 340, not 100, framgår att anteckningen kan vara från 1724.
 46. "K:gl Maj:ts Reglemente för Landt=Tulls och Accis-Kamrarne i Riket" återgivet av Modée, i *Utdrag Utur alle ifrån 1754 års slut utkomne Publique Handlingar, Placater, Förordningar, Resolutioner och Publicationer... Sjette Delen, till 1758 års slut*, Stockholm 1761, s 4263. Att det var 1747 års förhöjning som avsågs visas av att rubriken med fjärdepartsförhöjningen i formuläret kommer direkt efter Intullen och portaccisen men före övriga acciser. De senare berördes ju inte av 1747 års förhöjning. Att det var denna förhöjning det handlade om framgår också av helt uttryckliga rubriceringar i det tidiga 1770-talets huvudböcker.
 47. *Bondeståndets riksdagsprotokoll*, 1742—1743 års riksdag, Stockholm 1957, s 158 och 543.
 48. Att denna fortfarande gällde framgår för övrigt också av *Bondeståndets riksdagsprotokoll*, 1738—1739 års riksdag, Stockholm 1957, s 196, s 536 f samt 1742—1743, s 713 och 794 beträffande allmogen i Bergslagen. Se även *ibidem* 1746, s 47. 1738—1739 hade av bönderna dock faktiskt påpekats att 1686 års förhöjning vid införandet avsetts bli tillfällig.
 49. *Sveriges ridderskaps och adels riksdagsprotokoll från och med år 1719*, XIII, Stockholm, 1891, 401 f. Fridén, s 339, uppfattar att det är fråga om ett återinförande av 1686 års förhöjning. Att detta inte kan vara fallet framgår också av notiser i t ex Centrala tullräkenskaper, Kronoräkenskaper, volym CIII:7, s 304, RA, som avser redovisningen av 1743 års förhöjning: "kronans enskilda förhöjning på lanttullen över 1686 års tulltaxa", eller för 1747 i volym CIII:9, på flera ställen motsvarande formuleringar. Se även redovisning i volym CIII:30, s 285, för Falun 1753 som visar i samma riktning.

50. *Bondeståndets riksdagsprotokoll*, 1746—1747 års riksdag, Stockholm 1957, s 323 och 587.
51. Fridén, s 339.
52. I räkenskaperna från åren 1761—1775, där man har noggranna specifikationer tullplats för tullplats, visar det sig nämligen att man ganska exakt får fram den önskade summan för den egentliga lilla tullen (inklusive 1686 års förhöjning) genom en multiplikation av summan för fjärdepartsförhöjningen med fyra.
53. Rikssammandragen 1734—1752 är att döma av omräkningar mellan kalenderår och ett räkenskapsår som slutade med utgången av mars månad upprättade tidigast 1756 då tullarrendesocieten gick över till räkenskapsår 1/1—31/12, se Centrala tullräkenskaper, Kronoräkenskaper efter 1726, BII:7, s 42, RA. Vid summeringen för dessa sammandrag, som alltså skett flera år i efterhand, är det sannolikt redovisningen av förhöjningarna som orsakat problemen vad gäller jämförbarheten. 1743 och 1747 års förhöjningar skulle utgå utöver 1686 års tulltaxa, som, enligt vad jag ovan visat, inbegrep 1686 års fjärdepartsförhöjning. Multiplicering av 1743 och 1747 års förhöjningsbelopp med fyra skall ge beloppet för lilla tullen inklusive 1686 års förhöjning. Multipliceras fjärdepartsförhöjningen 1751 och 1752 med fyra fås mycket god överensstämmelse med sammandragssiffrorna, avvikelserna blir bägge åren blott 1 %. Gör man på motsvarande sätt för de tre föregående åren fås mer besvärande avvikelser, de utifrån bevarade summor för 1747 års förhöjning beräknade beloppen blir 25 (1750), 22 (1749) och 26 % (1748) för låga. Förhöjningarna har sannolikt inte behandlats konsekvent vid summeringarna för sammandraget beträffande åren 1748-1750 respektive 1751—1752. I senare fallet inbegriper siffran i rikssammandraget tydligen endast 1686 års förhöjning, 1748—1750 därutöver möjligen även 1747 års. Om då antagandet görs att inte bara 1686 års förhöjning utan även 1747 års ingår i sammandragssummorna 1748—1750 fås en bättre överensstämmelse mellan egentliga lilla tullen beräknad ur de två slagen av uppgifter. 1750 fås då med hjälp av förhöjningssummorna en 6 % för låg siffra, 1749 blir den 2 % och 1748 7 % för låg jämfört med sammandragens summor. Åren före 1748 finns i regel bara en förhöjning, nämligen 1686 års, som kan ställa till besvär, undantagen är 1743 och en del av år 1744. En jämförelse av egentliga lilla tullen beräknad ur summan för 1743 års förhöjning och enligt sammandraget för samma år, visar att sammandraget detta år endast bör inkludera 1686 års förhöjning, alltså så som var fallet 1751 och 1752. Avvikelsen mellan egentliga lilla tullen beräknad på de två sätten blir åter endast 1 %. De här gjorda antagandena skulle förklara en stor del av ändringen i relationen mellan summorna i kronans räkenskaper över 1747 års fjärdepartsförhöjning och sammandragstotalerna, en ändring som inträffar mellan åren 1750 och 1751. Det skulle också förklara varför hoppet i rikstotalerna på drygt 20 % mellan dessa år helt saknas i serien av summor över 1747 års fjärdepartsförhöjning.
54. De varor som ingår utgör bas för ett levnadskostnadsindex, som avser befolkningen i 1600-talets Stockholm och som presenterats av Arne Jansson och Johan Söderberg i artikeln "Priser och löner i Stockholm 1600—1719", i A Jansson, L Andersson Palm, J Söderberg, *Dagligt bröd i onda tider. Priser och löner i Stockholm och Västsverige 1500—1770*, Göteborg 1991, s 3 ff.
55. För mitt varuutval se not 54. Fridén, s 339. Fridén valde att utgå från råg. Han var emellertid medveten om att taxehöjningarna därmed överdrivs i förhållande till viktiga varor som stutar, blaggarn m fl. Om basåret för Fridéns taxeindex ändras till 1655 fås, t ex för 1756, ett avsevärt högre index än utifrån det vägda totalindex med motsvarande basår som redovisas i tabellen i appendix A (116), nämligen hela 143. Den sammantagna effekten av att bara utgå från råg och i tidigare noter nämnda misstag från Fridéns sida framgår om hans tullrägs serie för Borås och en på samma sätt som i appendix B, kolumn f, framräknad tull för staden (omräknad till fast taxa) bägge indexerades med utgångspunkt från år 1680. 1680—1696 fås då samma värden,

- 1697—1722 blir Fridéns tullsummor 11 % för låga, 1743—1753 13 % för höga, 1761—1775 3 % för höga och slutligen 1781—1810 10 % för låga. Detta innebär så stora felaktiga nivåskillnader som runt 25 % mellan vissa intervall. Störst betydelse för Fridéns fel har sammanblandningen av 1743 och 1747 års fjärdepartsförhöjningar med den från 1686 haft och att han inte observerat att 1686 års fjärdepartsförhöjning var inarbetad i både 1686 och 1756 års taxor. Dessa fel får för övrigt rimligtvis konsekvenser för styrkan i hans argumentering för avhandlingens huvudresultat som han grundar på att han inte kan finna några samband mellan olika skördeindikatorer över tid och tullsummornas utveckling (s 238). Däremot får de sannolikt mindre betydelse när han undersöker samvariationen mellan tullsummorna på olika platser, förutsatt att de jämförda tullsummorna behandlats enhetligt för alla undersökta orter varje enskilt år (s 239).
56. Sandström, s 288.
 57. Samma källor som åberopas för dessa år i appendix B. Observera att 1700-talets finska landavträdelser inte beaktats i någon av uppsatsens kalkyler.
 58. E F Heckscher, "En mätare på svenska folkets välståndsutveckling. Den mantalskrivna befolkningen 1634—1820", *HT* 1933.
 59. A Jansson, L Andersson Palm, J Söderberg, *Dagligt bröd i onda tider. Priser och löner i Stockholm och Västsverige 1500—1770*.
 60. Det semilogaritmiska diagrammet visar varje procentuellt lika stor ökning med samma lutning på kurvan. Trenden är 2:a trenden, vilket innebär att linjen för en andragradsekvation (formen $y = a + bx + cx^2$) har anpassats så att den följer observationerna så nära som möjligt.
 61. Sundquists siffror från S Sundquist, *Sveriges folkmängd på Gustaf II Adolfs tid. En demografisk studie*, Lund 1938, s 263 och 278 f. Han räknar med att befolkningen inom det dåtida Sveriges gränser uppgått till omkring 900 000 personer i slutet av Gustaf II Adolfs regering och uppger att Heckscher beräknat att befolkningen inom samma område ökat med 25 procent till 1720. Vid interpoleringen har jag utgått från att befolkningsrelationen mellan det "mindre" och det "större" Sverige varit konstant och bestämt denna utifrån det förhållande som rådde 1720. Befolkningssiffror för Sverige inom nutida gränser har för perioden 1701—1750 hämtats i E Hofsten och H Lundström, "Swedish population history", *Urval*, 1976, och för Finland 1720—1749 i E Jutikkala, *Annales Academiae scientiarum fennicae, B LV, 4*, 1945. Sveriges siffror efter 1750 har tagits ur G Sundbärg, *Bevölkerungstatistik Schwedens 1750—1900. Einige Hauptresultate*, Stockholm 1907. Siffror för Finland 1750—1808 har tagits från *Bidrag till Finlands officiella statistik, VI, Befolkningsstatistik 29, Hufvuddragen af Finlands befolkningsstatistik för åren 1750—1890, I. Befolkningens tillstånd*, Helsingfors 1899. För en genomgång av forskningsläget beträffande Sveriges befolkning före befolkningsstatistikens tid, se utöver det nyss nämnda numret av *Urval* även Lars-Olof Larsson, *Kolonisation och befolkningsutveckling i det svenska agrarsamhället 1500—1640*, Lund 1972.
 62. L Andersson Palm, *Oxar, vadmal & brännvin, Studier kring näringar och bebyggelse i Bergums socken ca 1500—1860*, Göteborg 1989. Kriteriet för självförsörjning sattes i denna undersökning till 2,5 tunnor spannmål per helkonsument, täckningen av 1825 års beräknade underskott kunde beläggas — omfattande marknadsinriktad brännvinsbränning avsedd för det närbelägna Göteborg. Johan Söderberg, som har haft vänligheten att läsa ett tidigt manus till denna uppsats, har föreslagit att självhushållsfrågan prövas också genom jämförelse med andra källor som kan ge besked om de inre spannmålsleveranserna, t ex upphandlingsdeputationens arkiv. En sådan källkritisk granskning av tullsummorna har dock inte varit möjlig att företa här av arbetsekonomiska skäl.
 63. Det kan samtidigt vara på sin plats att påpeka att den frisläppta spannmålshandeln under slutet av 1700-talet inte innebar frihet från lilla tullen på spannmål; friheten

innebar att även bönderna fick delta i handeln med spannmål utan att riskera krockar med den gamla lagstiftningen mot "landsköp", "samköp", "förköp" o s v. Att bönderna fortsatte betala lilla tullen på spannmål framgår av bevarade tullspecialer från tiden kring 1800.

64. Observera dock att lilla tullen skulle betalas för varor som infördes till städerna för vidare export utomlands.
65. Uppgifter om hantlangarlön och spannmålspris ur A Jansson, L Andersson Palm, J Söderberg, *Dagligt bröd i onda tider. Priser och löner i Stockholm och Västsverige 1500—1770*. På en daler silvermynt har räknats 2,5 daler kopparmynt.
66. Räkenskaper för Örestens grevskap 1675 och 1676, Bergshamrasamlingen, RA.